

Takács Ádám

A kritika kulturális funkciója a humántudományokban

Egy pillanatra sem szeretnék úgy tenni, mintha nem érzékelném a cím által jelzett kérdéskör bonyolultságát és rá vonatkozó elemzések nehézségét. A nehézséget pedig természetesen azok a fogalmak okozzák, amelyek így együttesen, s kissé egymásba torlódva és egymás jelentését módosítva jelentkeznek a címben, s amelyek külön-külön is önálló elemzés témájául szolgálhatnak. A „kritika”, a „kultúra” és a „humántudományok” kifejezések mindegyike rendkívüli hagyománnyal és kritikai, kulturális és humántudományos örökséggel bíró fogalmak, amelyeknek a definíciós nehézségei nem csökkennek, inkább csak növekednek, ha egymás segítségével akarjuk tisztázni jelentésüket. (1) A „kritika” kifejezés, amely a görög *krinein* (szétválasztani, dönteni, kiemelni, megítélni) jelentésű, de ma leginkább a bíráló értelmében használt) szóból származik, s amelyből a „krízis” (válság) szavunkat is képezzük; (2) a „kultúra” szó, amely a latin *colere* (művelni, ápolni, óvni) igére megy vissza, s amelyből egyebek mellett a „kultusz” szavunk is származik; (3) s végül az említetteknel kétségtelenül jóval későbbi, lényegében 19. századi eredetű „humántudomány” kifejezés, amelyet viszont komplikál, hogy az „emberre” vonatkozó tudást implikál, ahol is aligha vitatható, hogy ez a fogalom – mármint az emberé – nem a legkönnyebben meghatározható tudományos terminusaink közé tartozik.

Érthető okokból nem vállalkozom tehát, hogy e terminusok jelentésiből és ezek változásából kiindulva körvonalazzam a címben jelzett problémát. Ehelyett e szavak többé-kevésbé spontán, úgyszólván tudományosan hétköznapi használatát veszem alapul abban bízva, hogy az elkövetkező elemzések és gondolatmenetek kirajzolják majd azokat a jelentéseket és a hozzájuk társítható téteteket, amelyek ennek a tanulmánynak a fő mondanivalóját képezik.

I.

Induljunk ki abból a fogalomból, amely itt az adott helyzetben talán legkevésbé szorul magyarázatra, hiszen ez az írás is ennek közegében mozog, vagyis a „humántudomány” fogalmából. S társítsuk rögtön ezt a fogalmat azzal, amely ebben a közegben és a hozzá kapcsolódó tevékenységben talán legkevésbé szorul magyarázatra, vagyis a „kritika” fogalmával. Azt gondolom minden további nélkül belátható, hogy a humántudományos gyakorlatot – és tulajdonképpen minden tudományos gyakorlatot – belsőleges viszony fűzi a „kritika” és a kritikai tevékenység fogalmaihoz. A kritika – az elkülönítés, megítélés, bíráló értelmében véve – integráns részét alkotja a tudományos aktivitásnak. Valójában azt is lehetne mondani, hogy a tudományos alkotás nem más, mint folyamatos önkritika, mások kritizálása és mások nekünk címzett kritikájával való számvetés. A tudományos

1 tudomány és társadalom

munka par excellence kritikai munka, amennyiben mindig az a tudat kíséri, hogy a kutatott dolgok lehetnek másképpen is, mint ahogy azt mi gondoljuk, és hogy mások ugyanezeket a dolgokat másképpen láthatják, s ha másként látják, akkor jó esély van arra, hogy tudatják is velünk ellenvéleményüket. A kritika tehát nem csupán egy utólagos vagy járulékos formája annak az aktivitásnak, amelyet tudományként űzünk. A kritika olyan mértékben része a tudományos gyakorlatnak, amilyen mértékben annak eredményei vitathatóak és nyilvánosak: tehát teljes mértékben. Mindannyian tudjuk, hogy a legtöbb esetben mielőtt még letennénk valamilyen tudományos produktumot az asztalra, és kitennénk mások kritikájának, már részletesen és késhegyre menően megvitattuk azt önmagunkkal és képzelt kritikusaikkal.

A tudományos gyakorlat és a kritika e viszonyának köszönhető a tudományos eredmények sajátos státusza is. Karl Poppert parafrázálva azt lehetne mondani, hogy a tudományban nincsenek igaz elméletek vagy állításhalmazok, csupán olyanok vannak, amelyeket még nem cáfoltak meg. Mindennél inkább így van ez a humántudományok területén, ahol a legtöbb esetben nem bizonyításra vagy magyarázatra, hanem megértésre és értelmezésre törekszünk. A megértés és értelmezés fogalmai pedig óhatatlanul magukba foglalják azt a követelményt és igényt, hogy egy adott dolog vonatkozásában egynél több legyen lehetséges belőlük. Ezért van az, hogy a humántudományos munkában valójában nem igaz állításokat teszünk, hanem olyanokat, amelyek igazságértékéről értelmes vita folytatható. Egyszóval: a humántudományos munka eredménye nem az „igazság”, hanem a relevancia és a vitathatóság. Más szóval: az eredmény itt az, ha mások vitára és kritikára alkalmasnak találják az általunk kikutatott dolgokat, melyek alapján aztán azt relevánsnak, megfontolandónak és elfogadhatónak vagy éppen elutasítandónak minősíthetik. A vita és a kritika alól a tudományban csak azok az állítások vonhatják ki magukat, amelyek egyúttal a tudomány területéről is kiiratkoznak: azok a kérdések, amelyekről nem érdemes vitatkozni vagy azok, amelyekről tudományos eszközökkel nem lehet vitatkozni. Semmi sem árulkodik inkább a kritika és a vitathatóság értékéről a tudományos eredmények vonatkozásában, mint a tény, hogy a tudományos pálya valamennyi fokozatának megszerzését – az alapszakos diplomától az akadémiai doktori fokozatig – „védésnek” nevezzük. A védés a tudományos kritika és a vita szimbolikusan kitüntetett pillanata, ahol az általunk elért eredményeket nálunk ténylegesen vagy formálisan kompetensebb tudományos szereplők elbírálják, vagyis vitára alkalmasnak találják és minősítik. A védés nem védekezés, de nem is teljesen egyenlő vitahelyzet. A cél itt a bírálók részéről a kritika gyakorlása, a jelölt szemszögéből pedig az, hogy bizonyítsa: birtokában van a kritikára való megfelelés képességének. S mindez azzal a céllal történik, hogy megfelelő eredmény esetén a bírált maga is a jövőbeni bírálók közé léphessen. A dolog persze úgy áll, hogy a jelöltnek, mire a védés szituációjába kerül már számtalan bírálattal és önbírálattal kellett szembenéznie. S ez arról tanúskodik, hogy egy tudományos munka színvonalát nemcsak a benne megnyilvánuló tudás, hanem az is minősíti, hogy e tudás kidolgozása milyen mértékben képes szembenézni a lehetséges kritikai szempontokkal és bírálatokkal vagy mennyire teszi lehetővé más álláspontok bírálatát.

A humántudományokban rejlő kritika kulturális funkciója azonban bizonyosan nem szűkíthető a tudás gyakorlatában szükségképpen megjelenő kritikai funkcióra. Ennek megvilágítása érdekében a következő kérdést vetném fel: mi történik a humántudományos tudásban rejlő kritikai potenciállal, ha kilépünk a szűken vett tudomány területéről? Mire

képes az ezen a terepen megszerzett kritikai képesség és tudás, ha elhagyjuk ennek tudományosan intézményesített színtereit?

II.

A „kilépés” kifejezés itt persze képletesen értendő. Valójában a tudományos tudás soha sem tisztán tudományos terepen működik és intézményesül. A tudomány nem légius térben áll, hanem mindig egy olyan adott társadalmi és politikai közegben, amely valahogyan már számon tartja és minősíti magát, a tudományt és a tudományos eredményeket. Ez a viszony nyilvánul meg a tudomány művelésére vonatkozó költségvetési és jogi szabályozásban, s ez mutatkozik meg abban a módban, ahogyan a különböző társadalmi és kulturális színtereken (politika, média, magas kultúra, civil szféra) igény mutatkozik a tudományos kompetenciára. Ez az igény teljességgel jogos, ezért nem szabad elfelejtenünk, hogy a humán vagy társadalomtudományok nem csupán az emberről és a társadalomról, de az embereknek és a társadalomnak szóló diskurzust is jelentenek.

Azt sem szabad elfelejtenünk, hogy valójában a kultúra területén megjelenő kritikai igény és gyakorlat jóval korábbi keletű, mint a humántudományokban kialakuló kritikai potenciál. Az európai társadalomfejlődésben, a felvilágosodás egyértelmű folyamánként, a 18. század folyamán alakulnak ki a kritikai gondolkodás szokásai és színterei. Vagyis az a civil meggyőződés és gyakorlat, hogy a szabad észhasználatot semmilyen dogma, hagyomány, egyházi vagy politikai tekintély nem korlátozhatja, s minden önmagát kritikán felülállónak nyilvánító instancia kritikai felülvizsgálatra szorul. Jürgen Habermas a „társadalmi nyilvánosság” megjelenésének nevezte ezt a folyamatot, mások – pl. az angol irodalomkritikus Terry Eagleton – a kritika mint „kulturális funkció” megjelenésének és intézményesülésének¹. A klubokban, szalonokban, politikai társaságokban, olvasóegyletekben és folyóiratokban kialakuló vita és okoskodás szelleme és gyakorlata megteremti azt a polgári kultúrát, amelyben semmi nem számít értékelendőnek, ami nem vitatható. A humán és társadalomtudományok 19. századi megjelenése valójában ezt a kritikai kultúrát örökíti tovább, és emeli egy olyan szintre, ahol azonban a vitához és kritikai ítéletalkotáshoz már tudományos kompetencia is szükséges.

Ezek után nem csodálkozhatunk, ha azt találjuk, hogy a humántudományok már megszületésük pillanatában bejelentenek egy olyan igényt, amely túllép a tisztán tudományos érdeklődésen. A 19. század számos társadalomtudósa szemében az emberre vonatkozó kritikai tudás értéke nem csökken, hanem éppenséggel növekszik, ha az alkalmasnak mutatkozik az emberi életminőség javítására. A humántudományok kritikai potenciája ennyiben minden további nélkül kulturális, társadalmi és politikai funkcióval ruházódik fel. Aligha találhatunk jobb példát ennek a helyzetnek az illusztrálására, mint a francia tudós August Comte művét és törekvéseit. Comte, akinek a nevéhez a 19. század közepén a pozitivizmus irányzatának megszületése köthető, és akinek a szociológia kifejezés pregnáns használatát és annak társadalomtudományos eszméjét köszönhetjük, olyan tudományról álmodik, amely közvetlenül alkalmas az emberiség problémáinak megoldására, lévén tárgya nem más, mint maga az emberiség.² Ebben a feladatban a szociológiára, mint a társadalmi törvényszerűségek tudományára alapvető feladat hárul. Mert ez a tudomány Comte szerint, a társadalmi jelenségek tudományos vizsgálata révén, nem csupán a társadalom adott állapotát – „társadalmi statikáját” – képes leírni, de annak fejlődését –

1 tudomány és társadalom

„társadalmi dinamikáját” – is képes előre jelezni. Ezzel pedig a szociológia képessé válik arra, hogy közvetlenül hozzájáruljon az emberi társadalom ideális megszervezésének programjához, hiszen a tudás előrejelzéshez, az előrejelzés pedig a megvalósításhoz vezethet. Bármennyire anakronisztikusnak tűnjenek is ma Comte elmékedései a szociológia társadalmi szerepéről, látnunk kell, hogy ebben a vágyban a társadalomtudományban megszerezhető tudás kritikai alkalmazásának törekvése fejeződik ki. Comte álma egy jogosnak látszó igény bejelentéséről tanúskodik: hiszen miért volna alkalmatlan a társadalom életének befolyásolására egy olyan tudomány, amelynek kifejezett tárgya maga a társadalom?

Ha most a szociológia felől a korszak történeti gondolkodására fordítjuk a figyelmünket, akkor láthatjuk, hogy Comte álmát több-kevesebb változtatással mások is álmodják. Comte kortársa, a *Jézus élete* c. munkájával méltán elhíresült történész, Ernest Renan 1848-ban *A tudomány jövője* címmel ír könyvet.³ Ez a mű nemcsak azért fontos, mert benne az elsők között található a természettudományoktól megkülönböztetett „emberiség tudományának” koncepcióját, de azért is, mert ez az erőfeszítés egy olyan kulturális vízióval párosul, amely messze túlmutat a tudomány területén. Renan ugyanis – Comtehoz hasonlóan – az emberiség fejlődését szoros kapcsolatba hozza az emberiségre vonatkozó tudomány fejlődésével. Ez utóbbi fejlődés pedig nézete szerint olyan kulturális folyamatokhoz vezet majd, amelyben tudomány, vallás és politika közösen munkálkodik a kultúra és az emberi társadalom üdvén.

Innen csak egy országhatárral kell arrébb mennünk, hogy ugyanebben az időszakban a történetírás egy másfajta kulturális missziójának legyünk tanúi. A német J. G. Droysen 1858-ban publikált *Historika* című művében nem csupán a modern történetírás módszertani alapjait fekteti le, de világossá teszi, hogy a történetírás mint kritikai tevékenység egyúttal olyan „normatív tudomány”, amely gyakorlati jelentőséggel bír: „A történeti stúdiumok gyakorlati jelentősége abban rejlik, hogy ezek azok – és csakis ezek –, melyek az államot, a népet, a hadsereget stb. felruhazzák önnön mivoltuk képével. A történeti stúdium alapzatát képezi a politikai megformálódásnak és műveltségnek. Az államférfi a gyakorló történész” – állítja.⁴ Azt gondolom, ma nem osztanánk minden fenntartás nélkül ezt a történeti optimizmust.

A sort hosszan folytatni lehetne. Ha azonban, mindezt szem előtt tartva, pillantásunkat a 19. század végére vetjük, vagyis arra az időszakra, mikorra a mai értelemben humán- és társadalomtudományok nagy többsége kialakul és intézményesül, akkor azt láthatjuk, hogy itt kialakuló kritikai tudás kulturális és társadalmi használatának kérdése messze nem tűnik el, és új formákban jelentkezik. Noha nagy ívű diagnózisokban és előrejelzésekben még sokáig nincs hiány, gondoljunk csak Oswald Spengler *A nyugat alkonya* című 1918-as tudományos bestsellerére⁵, a humántudományok kritikai funkciója két területen összpontosul: a képzés és nevelés szintjén, illetve azon a terepen, melyet ettől az időszaktól kezdve „kultúrkritikának” neveznek. E fejlemények természetesen összhangban vannak azokkal a változásokkal, amelyek a tudományok státuszának 19. század végi alakulását jellemzik. Egyrészt a tudományos tevékenységnek az egyetemeken történő nagymértékű összpontosulásáról van szó, másrészt arról, hogy tudományos tudás elsajátítása és termelése egyre inkább speciális szakértelmet megkövetelő feladattá válik, és ennyiben a magas kultúra egy sajátos szegmenseként intézményesül.

Ami az első tényezőt illeti elmondható, hogy az egyetem intézményes jelentőségének túlnyomóvá válása a humántudományok terepén nem csupán a tudományos kompetencia, az ellenőrzés és kritikai képesség növekedéséhez járult hozzá. Mindez elvezetett a képzés és nevelés új kritikai lehetőségeinek megjelenéséhez is. Az egyetemeken ugyanis a nevelés alanya már többé nem az „emberiség” vagy a „nép” gyakran ködös eszméjének formájában, hanem a diákság nagyon is empirikus jelenléteként jelentkezett. Ez pedig a pedagógia mint kritikai tevékenység új lehetőségeit teremtette meg és tette szükségessé. Az egyetemi terepen a pedagógia céljának közvetlenül egybe kellett esnie azzal a feladattal, hogy olyan kritikai tudatot alakítson ki, amely nélkülözhetetlen a tudomány hatékony műveléséhez. Ugyanakkor a kritikai ítéletalkotás képessége több mint egy egyetemi követelmény. Ez mindig túl is mutat a tudomány és az egyetem terepén: a kritikai tudat egy olyan normatív attitűd kialakítását is lehetővé tette, amely nem csupán a tudomány, de a kultúra, sőt a társadalom területén is hatékony lehet. Jellemző, hogy Max Weber híres, *A tudomány mint hivatás* című 1918-as, müncheni egyetemisták előtt tartott előadásában, miközben mindent elkövet, hogy a tudományos tevékenységet elkülönítse a politikai vagy vallási ítéletalkotástól, olyan szakmai elhivatottságot sürget, amely maradéktalanul önkritikus, ugyanakkor tekintettel van „napjaink követelményeire” is.⁶ Azt gondolom, hogy ebben a meghatározásban a humántudományos kritika kulturális funkciójának egy maradandó eleme kerül megnevezésre: a tudomány kritikai attitűdje a mindenkori társadalomban arra szolgál, hogy ellensúlyozza az egyes politikai, vallási és kulturális értékválasztásokban rejlő egyoldalúságot. Viszszatérünk még erre a szempontra.

Témánk szempontjából döntő jelentőségű, hogy a társadalomtudományok 19. század végi professzionalizálódási folyamata egybe esett azzal az időszakkal, mikor a „kultúra” kérdései első ízben váltak kifejezett filozófiai és tudományos érdeklődés tárgyává. A kultúra definíciójáról, a kultúra tudományáról, a kultúra filozófiájáról, a kultúráról mint „világnézetről”, a kultúra fejlődéséről és válságáról elsősorban német nyelvterületen folytatott kimeríthetetlen elemzések és viták tudományos következményei látványosak voltak. Egyrészt ennek köszönhető, hogy a társadalomtudomány önmagát egyre inkább sajátos kulturális értékkel bíró tudásként kezdte azonosítani, azaz úgy mint a „magas kultúra” részét, melyet meg kell különböztetni az alacsony vagy tömegkultúrától. Másrészt ennek köszönhető, hogy a tudomány önmagára sajátos kulturális misszióval rendelkező tudásként ismerhetett rá. Mert a 20. század elejére Európában és különösen Németországban általánossá váló „kultúrkritikai” attitűd, melyet egyik oldalról Nietzsche filozófiája, a másíkról a modern tömegtársadalom egyre látványosabb válságjelenségeinek elemzései inspiráltak, nem hagyta érintetlenül a társadalomtudományokat sem. Mi több, a kultúra kritikai elemzésére szakosodott tudományok (filozófia, szociológia, történetírás, pszichológia, esztétika) mindennél alkalmasabbnak tűntek arra, hogy ne csak leírják, de befolyásolni is próbálják a modern társadalom kulturális tendenciáit. A kultúrát társadalomtudományos módon kritizálni azt jelentette, hogy a kultúra és a műveltség tényleges folyamatait – amelyeket ekkor már az eltömegesedés, az elsivárosodás, a technicizálódás, a fogyasztói attitűd terminusaiban ragadnak meg – szembesítjük annak ideális jelentésével és lehetőségeivel. A tudományos kritikai munka kulturális funkciója így tehát ebben az időszakban abban állt, hogy a társadalomtudományt mint magas kultúrát a modern társadalomban jelentkező kulturális értékvesztés tendenciái

1 tudomány és társadalom

ellenében mozgósítsa. Meg kell majd vizsgálnunk, hogy társadalomtudományok kritikai potenciája alkalmas-e arra ma, hogy valamit megőrizzen a kultúrkritikának ebből az elképzeléséből.

Most azonban térjünk át témánk szempontjából egy további döntő motívumra. Azt gondolom, hogy a társadalomtudományos kritika kulturális funkciójának vizsgálata nem lehet teljes, ha nem vetünk számot azzal, amit ezen a területen az elmúlt több mint száz évben a marxizmus befolyása jelentett. Túlzás nélkül állítható, hogy Marx híres 11. Feuerbach tézise, amely szerint „a filozófusok a világot csak különbözőképpen értelmezték; de a feladat az, hogy megváltoztassuk”⁷ mágikus hatást gyakorolt jó néhány társadalomtudósra és társadalomtudományi iskolára. Fontos azonban látnunk, hogy a „marxizmus” címszava alatt az egyes társadalomtudományokban nem, hogy nem Marx gondolatainak integráns elsajátítását kell értenünk, de gyakran nem is közvetlenül Marx írásain alapuló használatot. Marxizmus alatt számos időben és térben eltérő, s időnként egymásnak nagyon is ellentmondó irányzatot érthetünk, amelyeket inkább a problematizálás közös tengelye fog össze, mintsem valamilyen azonos doktrinális mondanivaló. Talán nem kell különösebben hangsúlyozni azt sem, hogy a marxizmus e használatainak vajmi kevés köze volt ahhoz a hivatalos ideológiához, ami Kelet-Európában és közte hazánkban „marxizmus-leninizmus” néven intézményesült.

Míg a huszadik század elején a marxizmus nevében leginkább a történelmi materializmus gyakorolt hatást a társadalomtudományokra, a század második felében már inkább a marxizmusnak mint kulturális elméletnek a jelentősége kerül előtérbe, hogy azután az 1960-as és 70-es évektől kezdve mindez a társadalmi emancipáció különféle kritikai elméleteiben jelentkezzen. Közös azonban mindezekben a tendenciákban az a rendkívüli kritikai potenciál, amellyel a marxista látásmód felruhazza a társadalomtudományos gondolkodást. Marx valódi érdeme volt, hogy rámutatott arra, hogy a modern társadalom konfliktusainak mélyén olyan gazdasági és ideológiai tendenciák és logikák rejtőznek, amelyek történetileg képződnek. Továbbá meggyőződése volt, hogy éppen ezért ezek a konfliktusok magukban hordozzák saját megoldásuk kulcsát, ahol azonban a politikai megoldást meg kell előznie a tudományos feltárásnak.

Ha azonban meg akarjuk érteni a marxizmus rendkívüli társadalomtudományos vonzerejének okait, akkor látnunk kell mi az, amiben ez a gondolkodás többet kínált, mint a vele egy időben ható egyéb kultúrkritikai beállítódások. Úgy vélem ez a vonzerő legalább három szinten artikulálódott: (1) először is döntő jelentőségű, hogy Marx nem a társadalom vagy a kultúra valamely ideálja nevében gyakorol kritikát saját korának társadalmán, mint a 20. század elejének legtöbb kultúrkritikája, hanem az adott pillanatban valós és nagyon is húsba vágó társadalmi folyamatokból indul ki. A gazdasági folyamatok és az ezekbe rejlő társadalmi egyenlőtlenségek meghatározó szerepének hangsúlyozása a társadalom életében olyan szempont, amely nemcsak a 19. században vagy később, de talán ma is őríz némi relevanciát. (2) Másodsor alapvető jelentőségű, hogy a marxizmus mindig megkísérel kapcsolatot teremteni a gazdasági hatóerők és a valós társadalmi cselekvők (munkások, értelmiségiek, tőkésék stb.) csoportjai között. A marxizmus nevében gyakorolt társadalomkritika ezért valójában nem az emberiség absztrakt fogalmából indul ki, hanem valóságos egyének valós társadalmi helyzetére igyekszik hivatkozni. (3) Harmadszor, a marxizmus a társadalomban olyan hatalmi és ideológiai pozíciók azonosítására törekszik, amelyek tükrözik az alapul szolgáló gazdasági és társadalmi erőviszonyokat,

ezért a marxista társadalomkritika azzal az igénnyel léphet fel, hogy saját kritikai jogosultságát magából a társadalomból meríti.

Ebben az írásban nincs mód arra, hogy akárcsak vázlatosan is áttekintsük és értékeljük a marxizmus mint kritikai gondolkodás jelentőségét a társadalomtudományokban. Mielőtt azonban a társadalomtudományos kritika kulturális funkciójának mai kérdéseire terelném a szót, szeretnék két olyan emblemikus példára kitérni, amelyekben a marxizmus meghatározó szerepet játszott, és amelyek bizonyos módon mai napig éreztetik hatásukat. Két iskoláról szeretnék röviden említést tenni, az ún. Frankfurter Iskoláról és a birminghami Kortárs Kultúra Kutató Központról. Mindkét iskolában közös, hogy marxista ihletettségű társadalomkritikát gyakorol és, hogy e kritikának a társadalomtudományok széles skálája szolgáltatja az elméleti és empirikus támpontokat (szociológia, filozófia, történelem, antropológia, esztétika, irodalomtudomány, közgazdaságtan, pszichoanalízis). S közös bennük az is, hogy elméleti orientációjuk szorosan összefügg a társadalmi emancipáció gyakorlati kérdéseivel.

Az 1920-as években alapított, majd a II. világháború alatt az Egyesült Államokban újjászerveződő Frankfurter Iskola beállítódásáról mindent elmond a tény, hogy önmagát egész egyszerűen „kritikai elméletként” definiálja. A kritikai elmélet elnevezés egy olyan filozófiailag felvértezett társadalomtudományt takar, amely nem elégszik meg a társadalmi tények és folyamatok leírásával és bírálásával, de célja az, hogy tevékenyen részt vállaljon a kritikával illetett társadalom átalakításában. Ebben a feladatban a Frankfurter Iskola a modern kapitalista tömegtársadalom marxi ihletettségű elemzését összeköti a társadalmi emancipáció új útjainak keresésével. Mint azt Max Horkheimer, az iskola egyik vezető alakja 1937-es *Hagyományos és kritikai elmélet* című programadó cikkében megfogalmazta: „a kritikai elmélet [...] egyetlen specifikus instanciája, hogy a társadalmi jogtalanság megszüntetésére irányuló érdekekhez kapcsolódik. [...] A humanitás jövője ma a kritikai magatartás létezésétől függ”.⁸ A Frankfurter Iskola egészen az 1960-as évekig visszatérő egyik alapvető törekvése az, hogy olyan összetett kritikai társadalomelméletet dolgozzon ki, amely egyúttal gyakorlati irányultságot is magába foglal. A cél nem pusztán a fejlett kapitalista társadalom kritikájának kidolgozása volt, de az is, hogy ez az erőfeszítés összhangba kerüljön azokkal a konkrét társadalmi érdekekkel, amelyeket maga a kritika a társadalmi terepen láthatóvá tenni és felszabadítani igyekezett.

Valószínűleg nem kellene folytatnom a humántudományos kritika kulturális funkcióját elemző írást, ha a Frankfurter Iskola programja sikerrel jár. Hogy ez nem történt meg, az épp annyira köszönhető a fejlett kapitalista társadalom úgyszólván kritikára „fittyet hányó” viselkedésének – mint ezt Herbert Marcuse híres, *Az egydimenziós ember* című művében a hatvanas évek végén kritikailag diagnosztizálta⁹ –, mint a Frankfurter Iskola tudományos profilja átalakulásának. Az iskola attitűdje azonban némiképp öröklődött egy olyan kultúrkritikainak is nevezhető társadalomtudományos kezdeményezésben, amely épp a Frankfurter Iskola átalakulásának időszakában, az 1960-as évek közepén szerzett ismertséget.

A birminghami Kortárs Kultúra Kutató Központ (Center for Contemporary Cultural Studies) 1964-ben alakult a szociológus, irodalmár Richard Hoggart vezetésével. Az intézet nevéből eredeztethető az angolszász országokban azóta igencsak népszerűvé vált „cultural studies” nevű diszciplína, melyet magyarra igen helyesen „kritikai kultúrakutatás”-ként szokás fordítani. A Központ Hoggart mellett olyan baloldali irányultságú társadalomtudósokat tömörített mint, Stuart Hall, E. P. Thompson vagy Raymond Williams. Az intézet

1 tudomány és társadalom

önálló arculatát azonban azzal a kutatási iránnyal nyerte el, amelyet a kortárs kulturális jelenségek kritikai értelmezésére és ezek politikai továbbgondolására dolgozott ki. Ennek az irányzatnak a kialakulását az a felismerés motiválta, hogy a fejlett kapitalista társadalom törekvéseit nem annyira a gazdasági adottságok vagy az ideológiai álláspontok, mint inkább a kulturális tényezők befolyásolják. Magának a kultúrának kell tehát a kritikai elemzés tárgyává válnia, de a Központ munkatársai számára mindez elsősorban azoknak a kulturális törekvéseknek a feltárását jelentette, melyek nem követték, inkább opponálták a fogyasztói társadalom uralkodó tendenciáit. A kritikai kultúrakutatás ekképpen a társadalmi emancipáció fontos eszközévé vált, hiszen törekvése abban állt, hogy láttasson és elismertessen olyan kulturális értékeket és gyakorlatokat (alsóbb társadalmi osztályok, faji és nemi kisebbségek, nők), amelyek kulturális szinten sajátos módon újrakódolják és újfajta módon politizálják át a mai társadalmat. A kritika célja itt kifejezetten az volt, hogy a társadalmi terepen tegye hozzáférhetővé kulturális értékek olyan rendjét, amelyek nem látszanak, vagy szóhoz juttassák azt, ami a többségi társadalom kultúrája felől nem halatszik. Azt gondolom, hogy ezeknek a kutatásoknak ma is van bizonyos relevanciájuk.

III.

Mi a helyzet tehát ma – itt, most és számunkra – a társadalomtudományokban jelentkező kritika kulturális funkciójával? Ez a vázlatos áttekintés arra szolgált, hogy láthatóvá tegye azt a történeti örökséget, amellyel e kérdés megválaszolásához számolnunk kell. Ugyanakkor ebből az áttekintésből azt gondolom, hogy az is kiderült, hogy az összkép elég vegyes, s inkább negatív, mint pozitív, hiszen a humántudományok társadalomkritikai szerepének mai hiteles vállalásához alkalmas történeti előképek alig-alig állnak rendelkezésre. Az általunk említettek közül, leginkább talán a Max Weber által javasolt álláspont fogadható el minden fenntartás nélkül, amely azonban csak annyit mond, hogy a tudomány művelése közben legyünk kitartóak és kritikusak, és figyeljünk a körülöttünk lévő világ történéseire. Azt gondolom, igazat kell adnunk Immanuel Wallersteinnek, aki felteszi a kérdést, ha „a társadalomtudomány a társadalmi optimizmus premisszájára épült”, vagyis arra az elképzelésre, hogy a társadalom a humántudományos tudás kritikai eszközeivel jobbá tehető, akkor „lehet-e még mondanivalója egy olyan éraban, amelyet a társadalmi pesszimizmus jellemez?”¹⁰

Úgy vélem ugyanis, hogy e pesszimizmusra – legalábbis a társadalomtudományos terepen – minden okunk megvan. Ugyan ki gondolná azt, hogy a humántudományok az „emberiség eszméjének” a nevében képesek kritikai szempontokat nyújtani a mai társadalom számára? Vagy ki gondolná azt – a századforduló német gondolkodóit követve –, hogy tudományos kultúrkritika volna az üdvözítő út? Hiszen honnan merítenénk a kultúra kritikájához szükséges szempontokat egy olyan korszakban, mint a miénk, ahol „a” kultúráról nem, csak kultúráról beszélhetünk, és ahol a magas és tömegkultúra közötti különbségtétel már messze nem állja meg a helyét. Ezen felül megállapíthatjuk azt is, hogy valaha a marxizmus által nyújtott kritikai lehetőségek sem állnak minden további nélkül rendelkezésünkre. A marxizmus mint integráns elmélet diszkreditálódott, ennek legfeljebb egyes elemei hasznosíthatók ma. De a mai társadalom és kultúra jelenségeihez mérve sokszor még ezek az elemek is csak erőltetetten alkalmazhatók, ráadásul az ezért fizetett politikai ár messze nem tűnik kifizetődőnek. Saját kelet-európai kulturális adottságainkat

figyelembe véve, azt gondolom, elmondhatjuk, hogy a társadalomtudományokban valószínűleg még igen sokáig immunisak leszünk a marxizmus kritikai használatára.

Milyen lehetőségeink maradnak tehát, ha a társadalomtudományokban megszerzett tudást kritikailag a körülöttünk lévő világ megértésére akarjuk alkalmazni? Vajon meg kellene elégednünk a „szakember” szerepével, aki pusztán ért a kultúra és a társadalom bizonyos jelenségeihez, de azok kritikai értelmezését nem vállalhatja? Azt gondolom, ha erre a kérdésre nem akarunk elfogadó választ adni, vagyis fenn kívánjuk tartani a humántudományos tudás kritikai értékebe és gyakorlatába vetett hitet, akkor nem annyira valamilyen történeti előképet, elvet vagy doktrínát kell keresnünk, mint inkább arra a tevékenységre kell támaszkodnunk, amit társadalomtudósként amúgy is végzünk. E tanulmány elején már kitértem azokra a jellemzőkre, amelyek a humántudományos munkát olyan tevékenységgé teszik, amely számára a kritika és önkritika nélkülözhetetlen elemként jelentkezik. A permanens kritikai állapot pedig azon a meggyőződésen nyugszik, hogy nem létezhet egyszerűen és egyszer és mindenkorra kikutatható emberi valóság. Egy doktori disszertáció például nem más, mint számadás arról, hogy valaki hogyan képes egy történeti, irodalmi, esztétikai, szociológiai, pszichológiai stb. komplexitást a lehető legtöbb kritikai szempont bevonásával bemutatni.

Azt gondolom, hogy a komplexitások elemzésében való jártasság – amely valamennyi társadalomtudós sajátja – nagyon is alkalmas lehet arra, hogy kritikai eszközként vessük be a körülöttünk lévő kulturális valóság megértése és bírálata érdekében. A kulturális és társadalmi jelenségeknek ugyanis természetes tendenciájuk van arra, hogy leegyszerűsítve és manipulálva jelentkezzenek a társadalmi színtéren, különösen, ha azok felkeltik a média vagy a politika érdeklődését. A humántudományos tudás nagyon is kritikailag léphet fel az ily módon jelentkező leegyszerűsítések és manipulációk ellen. S ehhez nem kell mást tennünk, mint folyamatosan emlékeztetnünk kell önmagunkat és másokat arra, hogy a körülöttünk lévő emberi valóság jelenségei – s ezt ki-kí saját munkája alapján tudhatja – mindig jóval bonyolultabbak annál, mint amilyenek látszanak. Mindez nem jelenti a kulturális, társadalmi jelenségekkel szembeni állásfoglalásról való lemondást. Épp ellenkezőleg, csupán – mint ahogyan azt tudományos munkánkban egyébként is tesszük – az értékelést meg kell előznie az értékelendő valóság kritikai mérlegelésének, amelyet apriori bonyolultnak tételezünk. Értékelésünk és állásfoglalásunk így nem valamely társadalmi igazság nevében lép majd fel, hanem a komplexitás joga nevében. A humán tudományos kritikai tudat ennyiben nem más, mint saját tevékenységünk kritikai premisszáinak alkalmazása a körülöttünk lévő valóságra.

A bonyolultság új formáinak társadalmi bevezetése nem lehetetlen vállalkozás, még akkor sem, ha a társadalmi-politikai problémák látszólag eldöntendő kérdések formájában adott valóságot kézbesítenek. A bonyolultság új formái rendre megjelennek a társadalomban, amelyhez annak tagjai képesek adaptálódni, amint ezt az informatikai kultúra rendkívül gyors elterjedése mutatja. A humántudományos kritikának erőfeszítést kell tennie, hogy olyan helyeken is kimutassa a bonyolultság jelenlétét, ahol azt eddig általában nem keresték, és hozzászoktassa a társadalom tagjait ahhoz, hogy ott is bonyolultságot keresenek, ahol eddig azt nem tették.

A humántudományos beállítódásban rejlő kritikai attitűd ilyen talán kissé formális alkalmazásán kívül azonban talán további lehetőség is áll rendelkezésre, ha saját tudásunk kritikai alkalmazását keressük. Fel lehet ugyanis vetni, hogy valójában nincsen olyan hu-

1 tudomány és társadalom

mántudományos kutatás, amely ne kínálna alapvető belátást abba, ahogyan az emberi társadalom, ennek bizonyos cselekvői, ezek bizonyos kulturális értékválasztásai és tettei megszerveződnek és megtörténnek. Vagyis mindenütt egyén, társadalom és kultúra viszonyáról szerzünk alapvető ismereteket. Mi akadályozhatja meg vajon, hogy ezeket az ismereteket közvetlenül a körülöttünk lévő valóság megértésére használjuk fel? Látunk kell, hogy a humántudományokban mindaz, amit tudunk, az emberi valóság egy szegmensének megértéséről tanúskodik. Egy lépést kell tehát csak megtennünk ahhoz, hogy e tudást, amely kétségkívül szaktudás, a körülöttünk lévő valóság megértésében kamatoztathassuk. Az itt körvonalazódó kritikai feladat abban állhat, hogy annak alapján, amit egyénről, társadalomról, kultúráról saját kutatásunk alapján megtudunk, megérteni igyekezzünk a körülöttünk lévő egyének, társadalom, kultúra viselkedését.

Az itt lehetséges alternatív kompetencia megpillantásához talán bele kell gyakorolnunk magunkat abba, hogy olyan helyen vessük be tudásunkat, ahol eddig politikai véleményünkre és személyes értékválasztásainkra hagyatkoztunk. Ennek eléréséhez pedig lehet, hogy nem kell mást tennünk, mint kivitelezni egy első pillantásra talán abszurdnak látszó kísérletet, amely abban áll, hogy az általunk már elsajátított tudományos ismereteket a körülöttünk lévő társadalmi-politikai problémák megértésére alkalmazzuk. Irodalomtudósként vegyük ezeket a problémákat irodalmi tárgyként: elemezzük a szereplőket, műfajokat, stílusokat és trópusokat, jelrendszereket; történészként tegyünk úgy, mintha a szemünk előtt játszódó társadalmi-politikai jelenségek történeti kutatásra váró tárgyként állnának elénk: végezzünk forráskritikát, vizsgáljuk meg a külső és belső körülményeket, és bízzuk az értékelést egy olyan munkafázisra, ahol a tények és cselekvők viszonyai egy szélesebb kontextus tükrében vesznek fel jelentéseket; esztétaként vagy művészettörténészként elemezzük műalkotásként az elénk táruló politikai jelenségeket: azonosítsuk a kompozíciót, a beállítást, a stílusjegyeket, a szimbólumok rendszerét. A cél ezekben a kísérletekben nem valamilyen tudományos elmélet kidolgozása (antropológiai, szociológiai, politikai), hanem a társadalmi megértés és értékelés új egyszerre tudományos és társadalmi premisszáinak létrehozása. Mindez azonban nem jelenti a politika lebecsülését és kigúnyolását. Csupán annak a beidegződésnek a felmondását jelenti, hogy a körülöttünk lévő társadalom és kultúra állapotáról csupán egy többé-kevésbe készen kapott és örökölt politikai szótár segítségével, illetve politikai értékválasztásainkat követve nyilatkozhatunk. A politika demokratikus és pragmatikus funkciójának kétségbevonásáról egyáltalán nincsen itt szó. Csupán annak az elvnek a megkérdőjelezéséről, hogy az egyetlen állampolgári mód, ahogyan a társadalomról gondolkodni és szólni lehet az a mindenkor éppen aktuális politikai diskurzus volna. A cél az, hogy a társadalomtudományos kritikai attitűd a maguk bonyolultságában és újfajta kódok alapján engedje láttatni a társadalmi lehetőségeket és problémákat anélkül, hogy ezeket alárendelné a politikai értékválasztásainkban jelentkező legitím, de messze nem kritikailag kialakított értékelő tendenciáinknak. Mindez nem jelenti sem a tudomány politizálását, sem a politika alárendelésének kísérletét. A politika helyettesítésének esetenkénti kísérletét jelenti olyan társadalmi helyzetekben, ahol erre kritikai mód nyílik.

Tekintetbe kell vennünk ugyanakkor, hogy a humántudomány intézményesített gyakorlata mint társadalmi gyakorlat maga is már eleve átpolitizált eljárás. Ez azonban nem feltétlenül zavaró és az ellene való küzdelem nem feltétlenül politikai küzdelem. Mert a tudományos tudásban rejlő kritikai funkció, mely mindig közösségi funkció is, képes arra, hogy sokszor automatikusan diszkreditálja azokat az eredményeket, ahol nyilvánvaló politikai befolyást

sejt. Ennyiben a tudományos tudást a társadalom megértésében a politika alternatívájaként mozgósító szándéknak azzal a kritikai tudattal és önkorlátozással kell rendelkeznie, hogy eljárása nem tisztán politikai célt követ. Ebben a szándékban nincs semmi rendkívüli, hiszen ez a tudományos tudástermelés egyik alapvető premisszája. A tudományt nem kell megszabadítani a politikától, csupán azt a lehetőséget kell fenntartani és ennek gyakorlatát kialakítani, hogy a tudomány képes nem politikai szempontokat nyújtani egy olyan terep megértéséhez és átalakításához, ahol látszólag a politika az úr.

Röviden: meg kell alkotnunk és közkinccsé kell tennünk a saját tudományos tudásunk premisszáin nyugvó komplex kultúra képét. És ezt, ahol csak lehet, szembe kell szegeznünk mindenekelőtt azokkal a leegyszerűsítő hétköznapi vagy politikai elképzelésekkel, amelyek a kultúrában csak gazdasági érdekek terepét, a mediatizált (a média által sugallt) szerepek együttesét vagy politikai érzések és vélemények kifejeződését látják. A társadalomtudományos kritika kulturális funkciója így abban állhat, hogy saját partikuláris tudására támaszkodva alternatív kulturális valóságokat kínáljon fel, amelyek a társadalmi értékelés és cselekvés új módjait vázolhatják fel, azok helyett, amelyeket a mindenkori politika és az általa közvetített valóság. Immanuel Wallersteinnel szólva itt tehát arról van szó, hogy „emberi intelligencia lehetőségeit alkalmazzuk az emberi problémákra”.¹¹ E feladat megvalósításában ugyanakkor – és ezt látnunk kell – még mindig a humántudományok, vagyis saját tudásunk és gyakorlatunk alkotja a „kritikus tömeg” egy példaértékű megnyilvánulását.¹²

Jegyzetek

¹ Vö. Jürgen Habermas: *A társadalmi nyilvánosság szerkezetváltása*. Gondolat Könyvkiadó, Budapest, 1971; Terry Eagleton: *The Function of Criticism*. Verso, London, 1984. 9–43. o.

² Vö. August Comte: *A pozitív szellem*. Helikon Kiadó, Budapest, 1979.

³ Vö. Ernest Renan: *L'Avenir de la science*. Flammarion, Paris, 1995.

⁴ Johann Gustav Droysen: *Historika*. In: *Történelemelmélet II*. Szerk.: Gyurgyák János – Kisantal Tamás. Osiris Kiadó, Budapest, 2006. 119–120. o.

⁵ Vö. Oswald Spengler: *A nyugat alkonya. A világtörténelem morfológiájának körvonalai*. I–II. kötet. Európa Könyvkiadó, Budapest, 1994.

⁶ Vö. Max Weber: *A tudomány mint hivatás*. In: uő: *Állam, politika, tudomány. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 1970. 126–156. o.; valamint: uő: Tanulmányok*. Osiris Kiadó, Budapest, 1998. 127–155. o.

⁷ Karl Marx: *Tézisek Feuerbachról*. In: *Válogatás Marx és Engels műveiből*. I. kötet. Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1988. 94. o.

⁸ Max Horkheimer: *Hagyományos és kritikai elmélet*. In: *Tény, érték, ideológia*. Szerk. Papp Zsolt. Gondolat Könyvkiadó, Budapest, 1976. 105. o.

⁹ Vö. Herbert Marcuse: *Az egydimenziós ember*. Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1990.

¹⁰ Immanuel Wallerstein: *A társadalomtudományok és a mai társadalom – a racionalitás eltűnő garanciái = Esély*, 1996. 6. szám, 17. o.

¹¹ Uo.

¹² *A tanulmány első megjelenése: Új paradigmák II. Kultúra és kritika a humántudományokban*. Szerk.: Bakó Béla. Nyugat-magyarországi Egyetem Kiadó, Szombathely–Sopron, 2013. 7–19. o.

Kupa László

A szociológus Rézler Gyula és kálváriás nemzedéke

A magyar szociológia történetének megírása még várat magára. Készültek ugyan színvonalas tanulmányok, születtek értékes disszertációk, tanulmánykötetek, sőt monográfiák, de a *szintézis* igényével közzétett, célirányos munkát hiába keresnénk.¹ Egy ilyen összefoglalásban bizonyára bőven jut majd hely a 2001. október 27-én, 90. éves korában elhunyt, s előtte három évvel, 1998. május 4-én akadémikussá (külső taggá) választott Rézler Gyula munkásszociográfiai munkásságának is. Nem mintha Rézler elemzései mára a „kanonikus szövegek”² közé kerültek volna. Műveinek többsége több mint ötven esztendőn keresztül nem jelent meg. A fájó űrt, amelyet e hiány okozott, előbb egy 2005-ben, majd egy 2011-ben közzétett szövegválogatás enyhítette.³ (A százéves születési évforduló ünnepi megemlékezésre is alkalmat kínált.⁴) Az utóbbi kötet főleg olyan publikációkat tartalmaz, amelyek ma már jószerivel hozzáférhetetlenek. Ezáltal a Rézler-portré eddig kevésbé ismert vonásokkal gazdagodhatott. Jelen tanulmányunkban inkább ezekre az arcvonásokra összpontosítunk, és a 2005-ös kötetben már közzétett munkásszociográfiák felé vezető, majd az onnan tovább ágazó, már a tágasabb történelmi és társadalmi kitekintést nyújtó írásokra fókuszálunk. A szóban forgó publikációkat, ha nem is kizárólag, de elsősorban kordokumentumnak tekintjük, olyan 'tudósításoknak', amelyek a harmincas évektől az ötvenes évek elejéig egy-egy fontosabb hazai társadalmi, gazdasági, politikai jelenségről számolnak be, és egyúttal bepillantást engednek azokba a mentalitástörténeti változásokba, amelyek ezt a súlyos tragédiákkal terhelt két évtizedet jellemezték.

A hazai egyetemi ifjúság és a fiatal diplomások helyzete a 30-as években

Rézler Gyula Miskolcon született 1911. május 31-én.⁵ Születésének dátuma még akkor is rányomta volna ifjúságára a bélyegét, ha nem szerény anyagi lehetőségek között élő középosztályi, négygyerekes család tagjaként látta volna meg a napvilágot. Generációjának, – a 'kálváriás nemzedéknek'– élményvilágául pedig az jutott, hogy óvodáskorúként átélhette az első világháborút, gyerekként a világháború elvesztését és a 'forradalmak korát', kamaszfejjel pedig Trianont. Az ifjúkorhoz kötődő bethleni konszolidáció évei után megint nem a nyugodt alkotómunka és az individualitás szintjén is megragadható középosztályi jólét, hanem a válság perspektívátlan, nyomasztó évei következtek. Az ifjú Rézler számára pedig húsbavágó kérdés lett volna a stabil anyagi háttér megteremtése, mivel édesapjának tanári keresetből kellett a népes családot eltartania. Amikor tehát megkezdte tanulmányait a Pázmány Péter Tudományegyetem Bölcsészettudományi Karán, akkor az egyetemi ifjúság egy részét tömörítő és 1920-ban alakult Magyar Egyetemi és Főiskolai Hallgatók Országos Szövetsége (MEFHOSZ) soraiban találjuk.

A szociális kérdések – mint pl. az igazságosabb vagyon- és jövedelemelosztás és különböző szociális jóléti intézmények kiépítése – iránt ekkor és később is a MEFHOSZ fogékony volt.⁶ De tudjuk, hogy a szociális feszültségek megmaradtak, sőt a 30-as években – amelyet Rézler a „válság korá”-nak nevezett – jelentősebbé is váltak.⁷ Ezek a feszültségek és a velük járó politikai következmények megjelentek az egyetemi hallgatók világában is. Az országos politikai eseményektől nem függetlenül került sor 1932-ben kommunista meggyőződésű egyetemi hallgatók több hullámban történő letartóztatására, amely mély megdöbbenést váltott ki Rézlerből is. Ennek az érzésének adott hangot, az általa szerkesztett *Magyar Egyetemi Híradóban* (a továbbiakban: *MEH*) 1933-ban napvilágot látott *Programot az ifjúságnak!* című írásában.⁸

Harminckét hallgató letartóztatását – főleg ilyen vádak alapján – már aligha lehetett azzal elintézni, hogy az csupán „néhány megtévedt ember dolga”.⁹ Éppen ez indította Rézler a történetek okainak feltárására, a mélyebb társadalmi összefüggések keresésére. Azzal az indoklással ugyan egyetértett, hogy az ifjúság „anyagi nivója” hallatlanul leromlott, és voltak közöttük olyanok is, akik a „nyomorúságig menő nélkülözésre” jutottak, de ezt a magyarázatot azért nem tartotta elégségesnek, mert a letartóztatott hallgatók világnézetének alakulásában a nélkülözés nem játszhatott döntő szerepet. Megállapítását arra alapozta, hogy a letartóztatottak szinte kivétel nélkül jómódú családból származtak. Rézler tehát máshol kereste az okokat. Elsőként az akkori élet felgyorsulását jelölte meg. Megnövekedett az egyetemi ifjúság aktivitása is, ami együtt járt az „állandó keresés”-sel és az így szerzett élményeknek a hatására formálódott az ifjúság világnézete is. Ennek a világnézetnek tehát az individualitás szintjén megragadható élmény-hátttere volt, és ez utóbbihoz kapcsolódott a másik ok is, ti. az egyetemi ifjúság „magára hagyatottsága”. Rézler szerint ugyanis a „magyar intelligens ifjúság” nem kapott kiindulópontként szolgáló irányelveket, egyszóval programot, így az Én-kultusz többé-kevésbé általánossá vált. A világháború utáni politikai erők „pár nagy jelszótól” többre nem igen voltak képesek. Pedig külföldön az ifjúság politikai nevelésére nagy hangsúlyt fektettek, a fiatalságra támaszkodtak. A magyar egyetemi ifjúság tehát program és cél nélkül bolyongott, így ő is az egyetemi ifjúságot is megmozgatni képes „nemzeti program”-ot hiányolta. A felelős politikai és más közéleti szereplők részéről pedig olyan aktivitást, amely megoldja a magyar egyetemi ifjúság súlyos problémáit. Ha ez megtörténik, akkor nem fordulnak majd elő olyan szomorú esetek, mint az említett letartóztatások „és akkor joggal hivatkozhatnak majd az ifjúságra azok is, akik eddig semmit se tettek érte”.¹⁰

A korabeli hazai ifjúság helyzetével generációs aspektusból is foglalkozott. Szintén 1933-ból való a *MEH*-ben megjelenő, *Öregek és fiatalok* című írása, amelyben az 'örsékváltás' igénye fogalmazódik meg. Cikkében azt konstatálja, hogy „a mindenki által óhajtott nemzeti egység megvalósulásához nemhogy közelebb jutnánk, de egyre távolodunk”.¹¹ Ennek a távolodásnak szerinte két oka van: a szociális különbségek mentén leírható „osztálykülönbségek” és az 'öregek' és 'fiatalok' közötti generációs különbségek. Ez utóbbiak egyik, közvetlen oka maga a válság volt, közvetett okának pedig a világháború jelölhető meg. A közvetlen és a közvetett ok egymással összefüggött, mivel a világháborús vereszettség elsősorban a fiatalságot érintette, és így a generáció-váltás a gazdasági válságig nem mehetett végbe „a köz és magánéletben”, a gazdasági válság pedig nem segíthette elő ezeket az egyébként természetes folyamatokat. Európa más országaiban azonban a generációváltás megtörtént és „a liberalizmus doktrínáitól elvakított öregek

1 tudomány és társadalom

kénytelen-kelletlen” átadták a ’fiataloknak’ a hatalmat.¹² Rézler Németországot és Olaszországot említette, ahol „ma már tisztán és bizonyosodottan látják, hogy cammogó, nyugdíjra érett öregekkel és 50-60 éves, a hatalom megszerzésében kifáradt ’fiatalokkal’ sokkal csendesebb időkben se lehet győzelemre vinni egy nemzetet”.¹³ Ennek ellenére a magyar ifjúság csak ’könyöradományokat’, de legfőképpen ígéretet kapott. Az egyetemi ifjúság pedig kénytelen volt azt tapasztalni, hogy lassan megszűnt az egyetem autonómiája, és az egyetemi képzés színvonala – különösen a bölcsészeten – visszaesett a középiskolai oktatására és a tandíjak is magasak. Az ifjúságnak már a pusztta megélhetéséért kell küzdenie, és ha kell, harcolni fognak „az öregek ellen”.¹⁴

Nem lenne méltányos, ha a 22 éves fiatalember gondolatait mikroszkopikus részletességű kritikai vizsgálatnak vetnénk alá. Olyan szemmel kell néznünk ezeket az írásokat, amelyek számára maga a kortünet/láttelel, a leendő magyar értelmiség helyzetének szinte pillanatkép-szerű láttatása a fontos. Ennek a feladatnak Rézler írása pedig akkor is megfelelt, ha mi esetleg – főleg a történelmi következmények ismeretében – már máshová helyeznénk a hangsúlyokat.

Az egyetemi ifjúság és a fiatal diplomások helyzete a későbbiekben is foglalkoztatta Rézler. Egyik ilyen témájú írása 1934-ben jelent meg, *Veszélyben a diploma!* címmel, szintén a *MEH*-ben. Az aktualitását mára sem elvesztő cikkében Rézler az állástalan diplomásokról írt. Szerinte az állástalan diplomás felismerhette azt, hogy „a súlyos anyagi és szellemi befektetésekkel megszerzett diplomájának nem sok hasznát veszi, és ha nem akar éhen halni, az egyszerűbb és közönségesebb munkát se szabad megvetnie”.¹⁵ Hogy nem is vetették meg a hazai diplomások sem a ’közönséges munkát’, arra azt a példát említi, hogy egy nagy áruházban már három diplomás dolgozott, mint „csomagoló és útbaigazító”, és erről az áruházról az a hír járta, hogy további tíz diplomást fognak majd foglalkoztatni, hat évre. Rézler persze tisztában volt azzal, hogy egyénileg, aktuálisan és eseti jelleggel enyhítést jelenthetnek a problémákra ezek a megoldások, de társadalmi szinten aligha. Öröndetesnek tartja ugyan, hogy az állástalan diplomások „a hagyományok ellenére nem vetik meg az egyszerűbb munkát”, de azt a kérdést is felveti, hogy az ilyen jellegű munkák nem rontják-e le „a diplomások együttes érvényesülési lehetőségeit?”¹⁶ Nem könnyű tehát az ilyen szituációkban helyesen dönteni – fogalmazza meg írásának zárógondolatát –, hiszen az egyénnek (elemi) joga, hogy a saját létét biztosítsa, de „az egész diplomás osztály vagy csoport érdekeit is védelmünkbe kell venni”.¹⁷

Két évvel későbbi, 1936-os írásában, ami szintén a *MEH*-ben látott napvilágot, már a diplomás magyar ifjúság munkaerő piaci helyzetével, mint társadalmi problémával foglalkozott. Írásának közvetlen apropóját Vákár P. Arthur kormányfőtanácsos *Kálváriás diploma* című, 160 oldalas tanulmánya adta. (Rézler írásának ugyanez a címe). A szociológus sokatmondóan idézi a *Kálváriás diplomából* József Ferenc főherceg bevezető sorait: „Amit ez az ifjúság szenvedett és kiállt, az egész évszázadra rá fogja nyomni véres bélyegét”.¹⁸ Főhercegeink nem mindig bizonyultak jó vátésznek, de sajnos, ez a jóslat végzetserűen igaznak bizonyult. Rézler az eredeti *Kálváriás diploma* néhány adatára, következtetésére támaszkodva megállapította, hogy hazánkban „diploma-túltermelés” van. Míg az egyetemek és főiskolák évente 3200 diplomát adtak ki, addig csak 50%-uk számára akadt elhelyezkedési lehetőség, de azok zöme is csak ideiglenes jelleggel. Tendenciáját tekintve mindez azt jelentette, hogy az 1936-ra már 4000 fős állástalan diplomás réteg száma tíz év múlva az ötszörösére (20000 főre) gyarapodhat. Ennek a túlképzésnek

persze számottevő költségei is voltak. Tovább súlyosbította a helyzetet, hogy olyan, az állástalan diplomások számának visszaszorítását célzó intézkedéseket, jogintézményeket, amelyeket ekkortájt külföldön alkalmaztak, Magyarországon nem vezettek be. Ilyen pl. az a rendelkezés, hogy az államtól csak egy címen húzhat valaki fizetést, nyugdíjasok nem alkalmazhatók az államigazgatásban, külföldieket tilos alkalmazni stb.

Írása utolsó részének Rézler sokatmondóan a *Talán mégis van segítség* alcímet adta. Mi-közben újra és újra ostorozta az álláshalmazás jelenségét,¹⁹ Vákár tanulmányából konkrét javaslatokat is felsorolt, amelyek szerinte az állástalan diplomások gondjain enyhíthettek volna. Ezek sorában említi az egyetemi oklevél hasznosításának azt a módját, amikor bizonyos állások betöltését kizárólag egyetemi diplomához kötnék. De ilyennek tekinthető pl. a munkaidő radikális csökkentése is. Sok munkahelyen ugyanis 72 órát kell hetente dolgozni az alkalmazottaknak, míg Rézler ehelyett 40 órás munkahét elrendelését javasolja, amelynek hatására több ezer állástalan diplomás és érettségizett juthatna álláshoz.²⁰

E cikkekből a Rézler tudományos pályájának első szakaszához vezető út képe jól kirajzolódik. Ez pedig a munkásszociográfiák világáé. A szociográfia műfaját tekintve Rézler alternatíva előtt állt. Az egyik lehetőség, egy jellegzetesen 'magyar út' lett volna, abban az értelemben, hogy egyfajta, sajátos „szociografikus szereptudatót”²¹ vezéreltetve azon a mezsgyén próbál meg haladni, amelyet nemcsak korának népi szociográfusai, hanem egyes korábbi és későbbi munkás-szociográfusok is választottak (pl. Szabó Ervin vagy Jordáky Lajos). A másik út a szociográfia eredeti, steinmetzi hagyományához vezetett, amelyben a szociográfus feladata egy adott társadalom/társadalmi jelenség minél részletesebb, alaposabb leírására szorítkozott.²² Rézler voltaképpen ez utóbbit választotta.

Ez az objektivitás-igény követhető nyomon *A magyar nagyipari munkásság kialakulása (1867–1914)* című monográfiájában és munkásszociográfiáiban egyaránt. Ha tudományt művelt, akkor leírni, bemutatni törekedett, nem moralizált és nem ítélt, vagyis nem volt az akkori hazai szociográfiai jelentős részére jellemző küldetésstudata. Maga is hangsúlyozta, hogy „a rideg valóság szenvedélymentes feltárása”-t tekinti feladatának.²³ Ugyanakkor egyetemi éveit után sem fordított hátat kora szociális feszültségekkel terhes világának. Nem menekült tehát – Németh László kifejezésével élve – „dölyfös elefánt-csonttoronyba”, amelyet pl. írásainak témaválasztása is híven tükrözött. Értékrendjét, bátorságát jól mutatja, hogy a második világháború idején részt vett az ellenállási mozgalomban.²⁴

Útkeresés

Az előzőekben vizsgált írásainál szélesebb társadalmi kitekintésű *A magyar néprétegek felemelkedése* című, a *Kárpátmedence* című folyóiratban megjelent, 1942-ből származó tanulmánya. A második világháború történéseinek ismeretében meglepőnek tűnik Rézler híradása, hogy a különböző sajtóorgánumok már ekkor a világháború utáni helyzet elemzésével foglalkoztak. Kiindulópontja az a megállapítás volt, hogy a magyarországi 'tömegek' felemelkedésének soha nem volt olyan kedvező korszaka, mint a gazdasági világválság utáni 1936–39 közötti gazdasági konjunktúra. Ezt a folyamatot akasztotta meg a második világháború kitörése.

Ezt a periódust az ipari munkásságot érintő szociális intézmények bevezetése szempontjából is elemezte. Úgy látta, hogy a különböző „munkásjóléti alkotások” elsősorban

1 tudomány és társadalom

a Gömbös-érában születtek,²⁵ de azok pozitív hatásai csak kevésbé érintették a mezőgazdasági munkásságot. A világháború befejezését követően pedig meglátása szerint jóval erőteljesebb szociálpolitikára lesz majd szükség. Ezt a fordulatot az „irányított ipari és mezőgazdasági termeléspolitikától” várta. Az írása címében szereplő ’felemelkedést’ azonban elsősorban nem a jóléti intézkedésektől, hanem a munkabérek növekedésétől remélte. Véleménye szerint ugyanis Közép-Európa gazdasága csak akkor vehet nagyobb lendületet, ha a tömegek vásárló ereje növekszik. Ez a változás pedig térségünkben elérhető, mire a németországi példát említette.²⁶

Nem a szükséges vásárló erő hiánya volt az egyetlen olyan strukturális hátrány a magyar gazdaságban, amelynek negatív következményei hosszú távon is hatottak. Rézler a magyar gazdaság egyik súlyos fogyatékoságára, a tőkehiányra utalt. Azt „drágán” kellett megfizetni, ami pedig a termelési költségeknek – a nemzetgazdaság szempontjából is – káros alakulásával járt együtt. Ez a tendencia nagyrészt a munkabérek kedvezőtlen alakulására volt hatással és magyarázta egyben azok (relatív) alacsonyágát.

A mezőgazdaság terén a termelés intenzitásának növelése kapott nála prioritást. Ha ezt sikerülne megvalósítani, akkor a hazai mezőgazdasági munkaerő-felesleg számára is lehetne megfelelő munkaalkalmakat biztosítani.²⁷ A termelés intenzifikálását a megművelt terület nagyságától és a művelési ágtól tette függővé. A kis- és középbirtokok esetében a kerti- és olajos növények termesztését és a ’megvalósításhoz’ pedig „gépszövetkezetek” kialakítását preferálta. A nagybirtokokat pedig szerinte teljes mértékben gépesíteni kellene, vagyis ebben az írásában üzemszervezeti modernizálást és nem földreformot javasolt. A termelés intenzitásának további növelését szolgálná az öntözőművek kialakítása, továbbá a műtrágyázás bevezetése. Rézler nem feledkezett meg a mezőgazdasági feldolgozóipar és a szállítás fontosságáról sem.²⁸ A fenti változtatások azonban mit sem érnek, ha nem sikerül piacot találni a mezőgazdasági termények számára. Rézler azt javasolja, hogy a közép-európai „körzetre” kellene fókuszálni. E két gazdasági ágazattól eltérő intenzitású gazdasági növekedést várt a második világháborút követően. Az iparban mérsékeltebb, míg az agrárium területén gyorsabb ütemű fejlődést remélt. Ehhez azonban a közép-európai térségben hatékony, és az egyes országoknak egymás érdekeit kölcsönösen figyelembe vevő gazdaságpolitikára lenne szükség.²⁹

A második világháborút követően, 1945-ben jelent meg *A munkásosztály felemelkedése és az életforma átalakulása Európában* című tanulmánya. A címben szereplő életforma fogalmának sajátos értelmezést ad, amikor azon „vezetőelvek összességét” érti rajtuk, amelyek mind a társadalom, mind az állam működése szempontjából zsinórmércéül szolgálnak, és amelyeket egyben meg is valósítanak.³⁰ Ebben a tanulmányában olyan történelmi áttekintésre vállalkozott, amely az életforma megváltozására és a világháborút követő lehetséges alternatívákra fókuszál.

Láthattuk, hogy a generációváltással foglalkozó 1933-as tanulmányában már „a liberális elveitől elvakított öregek”-ről szólt. Ilyenformán talán az sem lehet meglepő, ha eme változás egyik legfontosabb állomásának a liberális-demokrata életforma lehanyaglását tekintette. Ez a folyamat szerinte a két világháború közötti periódusban vette kezdetét, mivel 1914 előtt Európa minden államában – Oroszország kivételével – a liberális és a demokrata elvek érvényesültek. Az első világháborút követően a „nagyobb európai államokban” a társadalmi fejlődés egyik nagyhorderejű következménye az volt, hogy a „munkásság” a politikai hatalmat is megszerezte. E történelmi folyamat bemutatása során

Rézler a politikai hatalom megszerzésének kétféle útját (békés, parlamentáris eszközökkel történő hatalomátvétel vagy a politikai hatalom erőszakos megragadása) említi.

Mint annyian mások a világháború után, külön foglalkozik a *fasizmus* jelenségkörével. Úgy látja, hogy a fasizmus a munkásság politikai előretörésének és hatalomra kerülésének a megakadályozását célozta. Az „uralkodó osztályok” 1920 és 1944 között az alábbi válaszúthoz érkeztek: vagy fenntartják a „liberális-demokrata életformát”, és akkor lehetőséget nyújtanak a munkásság számára a politikai hatalom békés eszközökkel történő megszerzésére, vagy pedig oly módon változtatják meg ezt az életformát, hogy „az többé ne nyújtson lehetőséget a munkásságnak politikai hadállásainak zavartalan kiépítésére”.³¹ Mindkét útra talál történelmi példákat, sőt megemlíti az európai államok harmadik csoportját is, amelyek valamely fasiszta állam mellett vagy annak vonzásában helyezkedtek el, és amelyek így „nem voltak képesek a fasiszta mozgalmak hatása alól kivonni magukat, különösen, midőn egyik vagy másik fasiszta nagyhatalom megszállása alá kerültek”.³² Ilyenek voltak a „túlnyomóan közép- és délkelet-európai kisállamok”, köztük Magyarország. Érdeemes megjegyezni, hogy Rézler ugyan terminológiailag megkülönböztette egymástól a német nemzetiszocializmust és az olasz fasizmust, de pl. mindkét politikai rendszer közös vonásának tartotta a korábban kritikai élel nem említett, „nagy reklámmal beharangozott 'szociálpolitikát’”.³³ Láthatjuk, hogy az ismert történelmi változások Rézler korábbi álláspontjában, ide értve az 1942-ből származót is, jelentős módosulásokat eredményeztek. Ha ezeket a változásokat az ideológiai/politikai orientáció szempontjából próbáljuk értelmezni, úgy – a publicisztikai zsargon egyik kedvenc kifejezésével élve – azt is mondhatjuk, hogy Rézler 'balra tolódott'. Erre utal több tanulmánybeli megállapítása is, amelyek közül az „orosz proletariátus” 'osztályellenségének' likvidálására vonatkozó álláspontjára hivatkoznak.³⁴

Rézler ebben az írásában nemcsak a közelmúlt elemzésével, hanem az életforma lehetséges jövőbeli alakulásával is foglalkozott. Prognózisában a „szocialista életforma győzelme” szerepelt, de ez nem jelentette az addig uralkodó életforma gyors és radikális megváltozását. Úgy gondolta ugyanis, hogy a munkásság be fogja építeni az új életformába a liberális-demokrata életformát reprezentáló, a középosztály részét képező értelmiséget.³⁵ Ezzel a problémával szorosan összefügg, a közeljövő lehetséges (politikai) irányát firtató kérdése, hogy ti. a munkásság hatalomátvételét követően mi fog történni a „mai uralkodó osztályokkal”? Rézler alapvetően kétféle, de nem azonos valószínűségű scenárióval számolt. Az egyik szerint lényegében az történik, ami 1917-ben Oroszországban is végbement a bolsevik hatalomátvétel után, vagyis a „polgári osztályok” megsemmisítése. Jóval valószínűbbnek tartja azonban a másik lehetőséget, amikor a „munkásosztály fog a kisebbségben maradt polgársággal egyességet kötni”, és így olyan új életforma jön majd létre, amelyben „minden társadalmi tényező megtalálja a maga szerepét és feladatát, végeredményben pedig a lehetőséget az európai kultúra továbbfejlesztésére”.³⁶ E jövőbeli folyamat eredményeként pedig egyfajta „társadalmi szintézis” jön létre.

Rézler prognózisa – jól tudjuk – nem bizonyult helytállóknak, hiszen nem a második, hanem az első forgatókönyv szerint pörögtek tovább az események. Ennek dacára úgy véljük, fontos kordokumentumnak tekinthető, mivel felfogásában a népfront-politika kontinuitásának igénye fogalmazódik meg, annak a politikai törekvésnek az igenlése, amelyben – többek között – maga Bibó is bizakodott.

1948-ban Rézlernek személyesen kellett megtapasztalnia, hogy nem ez a 'népfront-politika' érvényesült, hiszen az ÁVH letartóztatása elől kellett Nyugatra menekülnie. Az

1 tudomány és társadalom

USA-ban telepedett le és 'pályakorrekcióra' kényszerült, amely személyes kvalitásainak köszönhetően remekül sikerült, hiszen az arbitrázás kiváló elméleti és gyakorlati szakértőjévé vált második otthonában.

A Trianon-trauma

A két világháború közötti Magyarország egyik alapvető fontosságú korkérdése a szociális probléma volt. De bármennyire súlyosnak bizonyult is, nem tehetette zárójelbe Trianon tragédiáját. Még olyan gondolkodók is, mint pl. Bibó István, aki a revíziós politikát és magát az ellenforradalmi rendszer politikáját is ostorozta, mélyen átélte a történelmi Magyarország földarabolásának traumáját.³⁷ Trianon traumája Rézler számára is megrázó élmény volt.³⁸ Akárcsak Bibó, ő is a miértekre kereste a választ, *Kiegyezés és trianon. Szempontok a legújabbkori magyar történelem revíziójához* című, az *Új Magyar Útban* megjelent írásában. Ebben a cikkében egyenesen a magyar emigráció feladatává tette ennek a revízióknak az elvégzését. Ez a történetírás szerinte elsősorban Szekfű Gyula fel fogása miatt szorult felülvizsgálatra.³⁹ Szekfű ugyanis a *Három nemzedékben* az 1848 és 1898 között eltelt hetven évet a „dekadencia szomorú korszaká”-nak nevezte, amely hanyatlásnak szerinte a „nyugattól átvett liberális életforma” volt az oka. Ilyenformán Szekfű nem is tette fel azt az alapvető kérdést, amelyet Rézler a következőképpen fogalmazott meg. „Trianonnal kapcsolatban mutatkozik a magyar történelemnek talán a legnagyobb ellentmondása (...) Kínzóan és az első pillanatban szinte érthetetlenül merül fel a kérdés: miként volt lehetséges, hogy az a Magyarország, amely 1526-tól szabadsága védelmében annyit küzdött a Habsburg-birodalom ellen, 1918–1920-ban felelőssé tétetett ennek a birodalomnak évszázados bűneiért, népeket elnyomó politikájáért? Bocskai, Bethlen, Thököly, Rákóczi és Kossuth szabadságharcai után hogyan juthattunk abba a helyzetbe, hogy szinte egyedül kelljen elviselnünk a büntetést, melyet a Habsburg-monarchiára osztottak ki?”⁴⁰

Rézler persze nemcsak kritizálta ennek a hetven évnek a történelmi értékelését, hanem helyébe a következő narratívát állította. A trianoni béketárgyalások idején nekünk szegezett két vádpont közül egyik sem állta meg a helyét. Az első szerint Magyarország, a Monarchia egyik alkotó tényezőjeként, felelős volt a világháború kirobbantásáért. Ez a vádpont szerinte azért nem volt helytálló, mert Magyarország csak *de jure* volt a Monarchia egyenrangú tényezője, *de facto* azonban nem, mivel sem a külügyi, sem a hadügyi kérdésekre nem volt komolyabb befolyása.⁴¹ A másik vád szerint Magyarország elnyomta a nemzetiségeket, éppúgy, ahogy saját népét is kirekesztette a „demokratikus szabadságjogokból”. Ebből Rézler annyit fogadott el, hogy a kiegyezés utáni Magyarországon kevésbé érvényesültek az alapvető politikai jogok, mint „a nyugati liberális demokrata” országokban. Az ország szuverenitásával és az alapvető politikai jogok érvényesülésével kapcsolatos hiányosságokért egyaránt a kiegyezést tette felelőssé – mégpedig éppen Szekfű érveire támaszkodva. Mivel a kiegyezéssel szemben a „tömegek hangulata ellentétes volt”, ezért a magyar kormányok állandó kényszerhelyzetben voltak: fenn kellett tartani a kiegyezést a nemzet többségének ellenében is „minden kínáló eszköznek a felhasználásával”.⁴² A fentiek ismeretében nem lehet meglepő Rézler konklúziója. A trianoni katasztrófa okozója nem az 1848 utáni nemzedékek liberális elveinek volt a következménye, hanem éppen ellenkezőleg: „elmaradtunk a liberális demokrata fejlődés

útján, (...) mert a kiegyezés megakadályozott abban.”⁴³ Ezeket a sorokat olvasva megállapíthatjuk, hogy Rézler ekkor már a liberális-demokrata életformát ajánlja. Tanulságként pedig – többek között – azt fogalmazza meg, hogy Magyarország a „mindenkor uralkodó nyugati világnézetet”, a hazai sajátosságokat szem előtt tartva, „idejében és minél teljesebb mértékben fogadja el és valósítsa meg”, ami a magyarság létérdeke.⁴⁴

Több kérdés is felvetődhet bennünk a fenti cikk kapcsán. Tudjuk, hogy jó ideje a Rézlerétől eltérő álláspontok strukturálják a kiegyezéssel kapcsolatos történeti kutatásokat. Nagyjából az 1960-as évek közepétől, a céhes „reprofesszionizálódás” keretében⁴⁵ alakultak ki a kiegyezéssel kapcsolatos, konszenzuálisnak tekinthető álláspontok is, míg az 1867-tel összefüggő, a Rézleréhez, Bibóéhoz hasonló 'kurucos' fenntartások marginalizálódtak. Ugyanakkor azt is tudhatjuk, hogy a tudományos közösség minden érintettjét megszólító vitákra a második világháborút követően hosszú ideig nem kerülhetett sor. Ez legkevésbé az ekkor félreállítottaknak, esetleg emigrációba kényszerítetteknek – mint amilyen pl. Rézler Gyula volt – róható fel, akik az ilyen vitáknak nemcsak résztvevői, hanem egyenesen kovászai lehettek volna. Ezen már nem tudunk segíteni. Amit viszont megtehetünk és kötelességünk is megtenni: műveik kiadásával, tudományos munkásságuk feldolgozásával és közvetítésével hozzájárulni ahhoz, hogy a viták elmaradása miatt nem hasznosult elméleti igényesség és kreatív gondolkodás, ha megkérsve is, de közös kultúrkincsünké váljon.

Jegyzetek

¹ Saád József: *Magyar szociológiatörténet: minek a története ? = Replika* 1996. 23–24. szám, 161. o.

² Némedi Dénes: *Minek a történet ? = Replika* 1996. 23–24. szám, 178. o.

³ Rézler Gyula válogatott tanulmányai 1938–1944. Válogatta: Tóth Pál Péter. Gondolat Kiadó, Budapest, 2005; *Válogatás Rézler Gyula 1932 és 1999 között megjelent írásaiból*. Szerkesztette: Tóth Pál Péter. Gondolat Kiadó, Budapest, 2011 (ez utóbbi a továbbiakban: *Válogatás*).

⁴ Erre 2011. május 27-én került sor az MTA IX. Osztálya és a Rézler Gyula Alapítvány által közösen rendezett emlékülés keretében. Jelen írásom az ott elhangzott prezentáció bővített, szerkesztett és jegyzetekkel ellátott változata.

⁵ Rézler életútjára vonatkozóan lásd: Tóth Pál Péter: *A szociológus Rézler Gyula*. In: *Rézler Gyula válogatott tanulmányai 1938–1944, i.m. 9–22. o.*; Lengyel György: *Beszélgetés Rézler Gyulával*. In: *Válogatás*, 219–227. o.; Tóth Pál Péter: *Rézler Gyula*. In: *Válogatás*, 228–232. o. A 20. század második felében a társadalomtudományok területén igen kevés miskolci, illetve borsodi kötődésű akadémikust találunk, a Zempléni Múzsza olvasói számára ez is indokolja megemlékezésünk közzétételét. Vö.: Király Péter: *A Magyar Tudományos Akadémiának a borsodi, abaúji, zempléni, gömöri és tornai régióhoz kötődő tagjai*. In: *Tanulmányok a Magyar Tudományos Akadémia megalapításáról*. Szerkesztette: Dobrossy István. Miskolc, 1997. 181–207. o.

⁶ Juhász Gyula: *Uralkodó eszmék Magyarországon 1939-1944*. Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1983.

1 tudomány és társadalom

⁷ Válogatás, 89; 12. o.

⁸ Rézler ekkor zárták ki az Eötvös Kollégiumból, mert kapcsolatban állt Schöpflin Gyulával, akit több hónapi fogházbüntetésre is ítélték. Vö.: Lengyel, i. m. 219. o.

⁹ Válogatás, 12. o.

¹⁰ Ua. 13. o.

¹¹ Ua. 14. o.

¹² Uo.

¹³ Uo. Rézler vélhetően a német egyetemi ifjúság jól kiépített intézményhálózatára (pl. egyetemi klubok, hétfélig turistaházak) utalt, amelyről elismerőleg szólt egy másik, szintén 1933-as cikkében, vö.: Válogatás, 16. o.

¹⁴ Válogatás, 15. o.

¹⁵ Ua. 20. o.

¹⁶ Uo.

¹⁷ Uo.

¹⁸ Válogatás, 29. o.

¹⁹ A MEFHOSZ 1929-ben plakáttal bélyegezte meg azt a házat, „ahol álláshalmozó lakott”. Vö.: Válogatás, 30. o.

²⁰ Uo.

²¹ Némédi Dénes: A népi szociográfia 1930–1938. Gondolat Könyvkiadó, Budapest, 1985. 124–136. o.

²² Rudolf Steinmetz: A szociográfia a szellemtudományok sorában = Szociológia, 1977. 2. szám, 240. o.

²³ Idézi: Tóth Pál Péter: Bevezetés. In: Válogatás, 8. o.

²⁴ Lengyel, i. m. 220. o.

²⁵ Válogatás, 65. o.

²⁶ Ua. 66. o.

²⁷ Rézler Heller András agrárpolitikus számításaira támaszkodott, aki szerint 1.500.000 ember munkáját 1.000.000 ember is elvégezhetné. Vö.: Válogatás, 67. o.

²⁸ Uo.

²⁹ Ua. 68. o.

³⁰ Ua. 88. o.

³¹ Ua. 96. o.

³² Ua. 97. o.

³³ Uo.

³⁴ „A cári ország vezető osztályai teljességgel megakadályozták a munkásosztály társadalmi felemelkedését, minden rendelkezésre álló hatalmi eszközzel a teljes jogtalanság állapotába akarták visszatartani. Az orosz proletariátusnak tehát nem lehetett más választása, midőn megszerezte forradalom útján a hatalmat, mint hogy megsemmisítse korábbi ellenségeit”: Válogatás, 99. o.

³⁵ Uo.

³⁶ Ua. 100. o. Hasonló kérdések foglalkoztatták ekkortájt Bibó Istvánt is, vö.: Bibó István: A magyar munkásság „békeajánlata” a magyar középosztálynak. In: Bibó István: Különbőség. Európai Protestáns Magyar Szabadegyetem, Budapest, 1990. 429–434. o.

³⁷ Huszár Tibor: Bibó István. Beszélgetések, politikai-életrajzi dokumentumok. Kolonel Lap- és Könyvkiadó Kft., Budapest, 1989. 17. o.; Kupa László: Küzdelem a fantommal

?! Bibó István Trianonról. In: *Görbe háttal. Interetnikus konfliktusok Közép-Európában a múltban és a jelenben*. Szerkesztette: Kupa László. Virágmandula Kft., Pécs, 2011. 71–81. o.

³⁸ Tóth Pál Péter: *Bevezetés*, i. m. 6. o.

³⁹ Szekfű 'történetpolitikái' megközelítéséről és annak kritikájáról lásd: Kupa László: *Történettudomány és/vagy történetpolitika. (Széjjegyzetek egy majdnem elfelejtett Szekfű-tanulmány margójára)*. In: Szekfű Gyula. *A magyar bortermelő lelki alkata*. Szerkesztette: Kupa László. Mundus Magyar Egyetemi Kiadó, Budapest, 2002. 99–101. o.

⁴⁰ Válogatás, 135–136. o.

⁴¹ Hasonló gondolatokat olvashatunk Bibónál is. Erre vonatkozóan lásd: Bibó István: *Eltorzult magyar alkat, zsákutcás magyar történelem*. In: Bibó István: *Válogatott tanulmányok*. 2. kötet. 1945–1949. Magvető Könyvkiadó, Budapest. 1986. 569–619., 582–590. o.

⁴² Válogatás, 142. o.

⁴³ Uo.

⁴⁴ Uo.

⁴⁵ Romsics Ignác: *Szovjetizált múltkutatás. A magyar történelem gleischtalása 1945–1949 = Rubicon*, 2011. 5. szám, 81–82. o.

Perrott Csaba Vilmos: *Csendélet*

Dáné Tibor Kálmán

A népfőiskoláról erdélyiesen

Kiváló protestáns kisebbségi gondolkodónk, Makkai Sándor írta a két világháború között: „Mikor egy nemzet politikailag és anyagilag sorsának mélypontjára érkezik, akkor nyílik meg előtte a nagyság másik útja.” (*Makkai Sándor: Magyar nevelés, magyar műveltség. Budapest, 1937.*) Bár ezt a gondolatot a Trianon utáni erdélyi magyar sorskérdések boncolgatása kapcsán fogalmazta meg egykori református püspökünk, mégis úgy látjuk, felismerése a 19. század közepére térdre kényszerített, jelentős területektől megfosztott, politikai és gazdasági válságban vergődő Dániát is idézi, amelynek vajúdo társadalma ekkor szülte meg a grundtvigi népfőiskola intézményét. Azt az intézményt, amely a történelmének mélypontjára érkezett kis skandináv nép előtt megnyitotta a felemelkedés lehetőségét, a „nagyság másik útját”. S lett emberöltőnyi idő alatt Hamlet nemzete Európa legtehetősebb népessége, s a területi méreteivel Erdélynyi ország a „gazdag parasztok eldorádója”. Mert Grundtvig népfőiskolájának alap gondolata az volt, hogy a paraszttársadalom ifjainak nem szakmai, hanem általános műveltségének emelésére kell törekedni, s ez maga után vonja majd a szakma iránti igényesség megjelenését is. Ezt takarja a dán népfőiskoláról szóló azon fáma, amely szerint ez a tanintézet úgy tanította meg a dán parasztot európai hírű vaját gyártani, hogy az oktatás folyamatában soha nem esett szó a vajköpülésről, ellenben annál többet beszéltek a kis skandináv nép történelméről, irodalmáról, mitológiájáról, jogrendjéről, folklórkincséről, nemzeti hagyományairól, a keresztyéni hit és gondolkodás fontosságáról, magáról az emberről, akinek tájékozottnak kell lennie a világ menetéről, hogy mindig hasznosan tudja magát behelyezni a társadalomba. Vagyis a dán népfőiskola a szó szoros értelmében az élet iskolája volt, ahol az állandóan változó világ körülményeihez való alkalmazkodást tanították az élő szó erejével, miközben elvetették a könyvekből való, abban az időben az oktatás folyamatában ugyancsak módszeresen alkalmazott szó szerinti tanulást, azaz a magolást. Bízta az egyén alkotókészségében, mai kifejezéssel élve kreativitásában, amelynek révén a közösségek belső szellemi energiáit lehet mozgósítani.

A paraszttiskolák intézménye nem volt idegen a Kárpát-medence magyarsága körében sem. Sőt jóval a dán népfőiskolák megjelenése előtt, már a 18. század végén és a 19. század elején, egyszerre a tőkés termelési mód csíráinak a felsejülésével, kezdtek meghonosodni Magyarország területén. Gondoljunk csak Tessedik Sámuel szarvasi (1780) vagy éppen nagyszentmiklósi (1803) iskolájára, a keszthelyi Georgikonra (1797), majd később az erdélyi Wesselényi-féle makfalvi népiskolára, amelynek 1836-os elindulását sokszor a hazai népfőiskola-intézmény születésének tekintjük. Csakhogy ezek a tanintézetek, véleményünk szerint, abban különböztek jelentősen a dán népfőiskoláktól, hogy míg a magyar paraszttiskolákban hangsúlyosan az iparosodó társadalom megkövetelte

új szakmai agrárismereteket tanították az ifjaknak, addig a dán földművesek tanintézetei, mint már említettük, az általános műveltség színvonalának emelését helyezték előtérbe a tanítás folyamatában, a szakma iránti igényesség érdekében.

Azonban ne tévesszünk szem elől egy nagyon fontos kérdést. A dán népfőiskola, a vele párhuzamosan kibontakozó szövetkezeti mozgalommal együtt, egy 19. századi, kifejezetten parasztállamban jelentős társadalmi átalakulást és gazdasági szerkezetváltást hozott. „Iparosította a falut.” – jegyezte meg az 1930-as évek közepén az erdélyi népfőiskola-teremtő Balázs Ferenc egyik levelében, amelyet dán-amerikai származású feleségének írt. Vagyis a jól gépesített és egymással szövetkező gazdaságok fokozatosan egyre kevesebb emberi munkaerőt igényeltek, s ma például ott tart ez a kis ország, hogy lakosságának csak alig öt százaléka foglalkozik mezőgazdasággal, termelve a hazai és az európai piacra egyaránt, miközben a dán nép életszínvonala a legmagasabb kontinensünkön. Amolyan urbánus nemzet lett a dán. Ez a szerkezetváltás viszont, úgy tűnik, a kis skandináv nemzet néphagyományainak és folklórkincsének átértékelődéséhez is vezetett. Midőn a Magyar Népfőiskolai Társaság jóvoltából az 1990-es években két alkalommal is Dániában jártunk, és vendéglátóink hagyományörző műsorait néztem vagy hallgattam, bennem az élmény a kolozsvári földművesek, a hóstátiak zene- és dallamvilágát idézte. Csakhogy amíg hóstáti polgártársaim évszázadok óta gazdálkodók, földművesek a városi élet vonzáskörében, így halmozva fel az idők folyamán a maguk sajátos folklórkincsét, addig a dán nép alig két emberöltőnyi idő alatt jutott erre a teljesítményre. Tévedés ne essék, nem ítélekem – hisz a népfőiskola intézményének fontosságáról itt és most meg vagyok győződve, és éppen erre szeretném felhívni a figyelmet ebben a rövid közleményben –, hanem saját meglátásaimról szólok. Meg félelmeimről is az eredeti „mélykultúra” elvesztéséről erre mifelénk. Amelyet csak alátámasztanak Rabindranáth Tagore indiai Nobel-díjas költő Balázs Ferenc által idézett szavai, a múlt század húszas éveiben: „Kelet-Európa jobban érdekel, mint a Nyugat” (...) mert a népművészeteket ott még nem ölte meg a gyári egyformaság.” (*Balázs Ferenc: Bejáróm a kerek világot. Bukarest, 1975.*)

A Kárpát-medence magyarsága a két világfelfordulás között válik érzékennyé a népfőiskola intézményére, s bár beszélnek róla a századforduló környékén is, intézményesülése a 20. század harmincas éveire tehető. Érdekes, hogy számtalan közös vonást mutat, mégis az anyaországban és Erdélyben az intézményesülés folyamata önálló utakon járt. Ez egyértelmű, hisz Trianon után a Magyarországtól elszakadt nemzetrésznek a kisebbségi sorsban rá kellett kényszerülnie egy teljesen más életformának a kialakítására. Hisz egy lelkileg megbomlott egyensúlyú nemzet vergődött a széttöredezett ország határain innen és túl. Akkor elsőrendű feladattá vált az egész nemzet számára, hogy „a lelkekben kell visszaállítani mindazt, ami kívül elveszett”. A két világháború között nagy vonalakban a dán nép száz évvel korábbi történelme zajlott le a Kárpát-medence magyarságánál, s így nem csoda, hogy itt és ebben az időszakban, politikai közegeben termékeny talajra lelt a népfőiskola intézménye. Ahol a parasztiifjak számára az oktatásban már az általános műveltség megszerzésére, a nemzeti identitás erősítésére, a néphagyományok ápolására törekedtek elsődlegesen, s csak másodlagos fontosságú volt a szakmai ismeretek okítása. Gondoljunk csak a sárospataki és más népfőiskolák csizmás diákjaira, a KALOT falumozgalmára, amelynek jelszava a „Krisztusibb embert, műveltebb falut, életerős népet, önérzetes magyart” volt, a népi írók határozott kiállására a vidék szellemi felemel-

1 tudomány és társadalom

kedése és a népfőiskola intézménye mellett, amelyet Móricz Zsigmond így fogalmazott meg: „Jobb polgárt, jobb hazafit, jobb embert nevelni, ez a népfőiskola feladata”. Vagy Németh László népfőiskolai programjára, amelynek célja a „minőség-magyarság” megteremtése volt.

Erdélyben is az egyházak álltak a népfőiskolai kezdeményezések élére. Balázs Ferenc unitárius lelkész neve és nagyon rövid, alig hatéves, mészki munkássága a múlt század harmincas éveinek az első felében fényesül legerőteljesebben az erdélyi népfőiskolát. A fiatal Erdő János unitárius lelkész, Balázs Ferenc kortársa, aki életét püspökként fejezte be Kolozsváron, éppen a mészki népfőiskola-kezdeményezés kapcsán írta egy tanulmányában, 1934-ben: „A népfőiskola jövőjét nem a hivatalos, hanem a magánkezdeményezések biztosítják. A népfőiskolához cselekvési szabadság és kitartó próféta-lelkű emberek szükségesek. A népfőiskola múltja bizonyítja ezt! Ne várjunk mindent az államtól vagy az illetékes hatóságoktól! Fogjunk mi magunk a munkához!” Akár az erdélyi magyar kisebbség két világháború közötti cselekvésprogramja is lehetett volna ez a néhány mondat.

Márton Áron, Erdély nagy katolikus püspöke sem maradt távol a népfőiskola intézményének gondolatától. Népművelő rendszerének a kialakításában számtalan alkalommal idézi Grundtvigot, gyakran emlegetve, hogy: „ez az idegen férfi nagyon is rokonunk”. Míg Balázs Ferenc falu- és vidékfejlesztési programjába kívánta beépíteni a népfőiskola intézményét, addig Áron püspökünk a család, a honismeret és a nemzeti nevelés érdekében szorgalmazta a népművelést, és azon belül a népfőiskola intézményének fontosságát hangsúlyozta, nem feledkezve meg arról, hogy ennek a folyamatnak lényeges része a gazdasági műveltség állandó gyarapítása is.

A falu felemelkedése, a legnépesebb társadalmi réteg, a parasztság szakmai és szellemi gyarapodása szinte első pillanattól kezdve a kisebbségi sorsba zuhant erdélyi magyarság cselekvésének a gerincét képezte az első világháború után. Mert: „a városi magyarság – írta ebben az időben Kacsó Sándor kiváló publicistánk – önmagát védi, amikor a falura gondol”. Ezért jártak ekkor az Erdélyi Magyar Gazdasági Egyesület szakemberei a falvakat, s rendeztek fáradhatatlanul gazdátanfolyamokat. De ekkor dolgozza ki Venczel József sajátos erdélyi falukutató programját. Érdemes megemlíteni, hogy számtalan hasznos és követésre méltó példát mutatott a falumunkában az erdélyi népművelés, nevezetesen a szászok. Így létesült Brassóban az 1930-as évek derekán olyan szövetkezet, melynek kulturális szakosztálya felvállalta a város-környéki falvak művelődési életének irányítását. Munkájuknak hármass programcsomagja volt, amelyet sikeresen ötvöztek egybe falujáró munkájuk során. Elsősorban gazdasági kultúrát, tudást adtak a földműveseknek, hogy eredményesebben termeljenek, másodsorban nagy hangsúlyt fektettek az egészségügyi nevelésre, amely szerintük a legjobb jövőbeni gazdasági befektetés, harmadsorban pedig az általános műveltség színvonalának az emelésére, a léleknevelésre is összpontosítottak falujáró előadásaik során.

Visszatérve a népfőiskolához, hadd idézzük Cseke Péter kortárs erdélyi szociográfus szakírónk *Magyar népfőiskolai kezdeményezések Erdélyben* című tanulmányának egyik záró gondolatát, amely kiemeli ennek a felnőttképzési intézménynek az eszmei fontosságát a kisebbségi létben: „Egyéni kezdeményező-készség és átgondolt közösségi stratégia összehangolása nélkül a kisebbségek csak felőrölődnek a rájuk kényszerített önvédelmi harcban – ahelyett hogy építkeznenek. A két világháború közötti népfőiskolai kezdeményezéseinknek alighanem ez az egyik tanulsága.”

Aztán a bécsi döntés után még megérnek egy mélyebb fellélegzést Észak-Erdélyben a népfőiskolák, különösen az egyházak égisze alatt szerveződve. Majd közvetlenül a második világháború után már csak enyhe (s)óhaj az EMKE részéről, hogy népfőiskolát telepítsen. S következett a népi demokrácia, amely mindent eltörölt, ami népi, mindent tiltott, ami demokratikus volt, majd rendszerellenesnek nyilvánított és tüzzel-vassal irtott minden csoportos állampolgári kezdeményezést. A népfőiskolák helyett a szabadegyetemek vagy népi egyetemek korszaka következett Romániában, tehát Erdélyben is. Ezek tevékenysége azonban, bár fontos volt, de nagyon mesze állt a népfőiskolák szabad tantervű és főleg szabad akarattól született felnőttképző intézményeitől.

Európában már rég kezelhetővé szelődött az információs társadalom, mikor 1989 karácsonya után megjelent ez a „fenegyerek” az addig mindenfajta információtól elszigetelt volt kommunista államokban, tehát nálunk is, az erdélyi magyarság körében. Sokunkat a számítógép döbentett rá arra, hogy mennyire másfajta tudásra van szükség, mint amivel rendelkezünk, ha továbbra is dolgozni akarunk, s bosszankodtunk, hogy a minket követő nemzedék könnyűszerrel játszik ezzel a csodamasinával, amelynek kezelése nekünk rengeteg fejtörést, álmatlan éjszakákat okozott. Miközben omlott ránk az írott és elektronikus médián keresztül vagy az internet kibernetikus teréből az információk lavinája, szinte felpörgött a világ körülöttünk, mintha felgyorsult volna az idő, s egyre jobban éreztük, hogy mindezeket kezelni csakis a számítógéppel lehet. S miközben nő a munkanélküliség, egyre több tanfolyam hirdeti a képzés és átképzés lehetőségeit vagy a régi mesterségeknek az új követelményekhez idomult modern oktatását. Persze mindezek ma már kökemény gazdasági érdekeket is követnek, hisz mind a képzőközpont, mind pedig a tanfolyamra befizető személyek a befektetésük gyors megtérülésében reménykednek, ez utóbbiak egyértelműen egy jobb munkahelyre vagy akár minőségibb teljesítményre, tehát jobb fizetésre számítva. És máris benne vagyunk az információs társadalom mókuskerekében, melyben a képzés és átképzés talán az egyik legfontosabb hajtóerő.

De valljuk be, a társadalom jelentős részének itt és most egyrészt megközelíthetetlennek, másrészt viszont használhatatlannak is tűnnek ezek a modern képzések. És ebben benne van az a társadalmi réteg, amely még mindig a legnépesebb hazánkban. Igen, az agrártársadalomról van szó. Amely 1989 után visszakapta ugyan ősi jussát, de rá kellett döbennie, hogy a föld megművelése egyre keserveesebb és ráfizetésesebb dolog. A nadrágszíjparcellák, a nyilakra osztott földek nem a jövőbe mutatnak, hanem egyre jobban visszavetik ennek a társadalmi rétegnek az életszínvonalát. Kiút a földek közös megművelése lenne, esetleg a szövetkezetesítés egy vagy több faluközösségen belül, de a múlt rendszer kollektív gazdaságainak szelleme ott bolyong falvainkban, kipusztítva az emberekből még a megélhetés anyagi szintjén is a közösségi szellemet. Egyértelmű, hogy a jövő a gazdasági társulásoké (már számtalan jól működő modern hazai farm is példázza ezt), és az is bizonyos, hogy fokozatosan a falu szerepe is átértékelődik. A nagy társadalmi és gazdasági szerkezetváltás, amiben jelenleg nyakig benne vagyunk, főleg falusi közösségeinket érinti. S ezt, belátásom szerint, trauma nélkül egy vidéki közösség csak úgy tudja átvészelni, ha közben állandó kapcsolatban van közelebbi vagy távolabbi környezetével, tehát a világgal maga körül, érti és értelmezi mindazt, ami történik, s így nem szenvedő alanyává, hanem aktív részesévé válik saját sorsa alakításának. S itt jutottunk el újra a népfőiskola intézményéhez. Mert erdélyi magyar paraszttársadalmunknak történelme során talán soha jobban, mint most, nem volt szüksége a modern szakmai

1 tudomány és társadalom

ismerteken túl általános műveltségre, önbizalomra, lelki egyensúlyra, életkedvre, keresztényi hitre. Egyszóval az értelmiségi rétegek – és nem keveseknek – a támaszára, segítségére.

Az új demokráciánkban megalakult Romániai Magyar Gazdák Egyesülete, akárcsak valamikor az Erdélyi Magyar Gazdasági Egyesület, az elmúlt tucatnyi esztendőben, természetesen csakis ott, ahol volt a falu problémájára ráérző értelmiségi, indított tanfolyamokat gazdaképzésről és gazdasszonyképzésről, a föld megmunkálásának modern technológiájáról és nem utolsósorban faluturizmusról. Arany-, ezüstkalászos tanfolyamaik szép példái a falusi felnőttképzésnek. De vajon hány falusi közösségben kelne el, akár a szakmai képzések előtt, egy-egy népfőiskolai tanfolyam, mely kifejezetten közösségszervezésről, általános műveltségről, egészségügyi és szociális problémákról, a társadalomban feszülő éppen aktuális kérdésekről, jogrendről szólnának? És ne feledjük, a funkcionális analfabetizmus is – amelyről vagy hallgatott, vagy álmegoldásokkal csapta be önmagát a kommunista rendszer – ma érezhetően az agrártársadalmunkat is keményen sújtja. Miközben rohog körülöttünk az információs társadalom, az Európai Unió számtalan olyan pályázati lehetőséget kínál, amely éppen a funkcionális analfabetizmus felszámolását tűzi ki célul, vagy éppen az önhibájukon kívül a társadalom periferiájára sodródott közösségek felzárkóztatását.

Úgy tűnik, Grundtvig népfőiskoláira – amelyek a paraszttársadalmon túl jelentősen hozzájárultak a 19. században egy felvilágosult és öntudatos dán nemzetet felépítéséhez, és rövid időn belül elterjedtek az egész Skandináv térségben s később öreg kontinensünk jelentős részén is – soha nagyobb szükség az erdélyi magyarság körében nem volt, mint napjainkban. Mert a globalizáció (a makrovilág) kihívásaira csakis egy szakmailag és lelkileg felkészült kisebbségi magyar társadalom tud minőségileg válaszolni, amely, ha kell (és ahol kell), akár áldozatok árán is képes átértékelni és átrendezni a maga körüli világot (a mikrokörnyezetet), önfeladás nélkül, a megmaradása érdekében. És ezért, ha kell, belső energiáinak mozgósításával is tud minőségi felnőttoktatási intézményeket létrehozni. Nem beszélve arról, hogy mindezt a folyamatot egyrészt a hazai törvénykezések, másrészt Európai Unió programok is támogatják. Vagyis kulturális életünknek egyik elsődrendű jövőbeni feladata a tanuló társadalom fejlesztése-kiépítése kell, hogy legyen. Amire volt már kísérlet sokkal nehezebb történelmi időszakban erdélyi magyar közösségünk életében. Ebben a folyamatban pedig, úgy látjuk, felbecsülhetetlen szerep juthat az önszerveződő népfőiskoláknak.

Török Imre

Válaszúton a magyar felsőoktatás

Az elmúlt évtizedekben jelentős társadalmi és technikai fejlődés zajlott le. Kiteljesedett a globalizáció. A tudomány fejlődése felgyorsult, a szakismeretek számottevő része rövid idő alatt megújul, sok területen rövidebb idő alatt, mint a felsőoktatási képzési idő. Módosultak az értelmiségi képzéssel szembeni elvárások. A szaktudományos képzés mellett megjelent, nagyobb hangsúlyt kapott a sikeres szakmai életúthoz szükséges egyéb ismeretek nyújtásának, készségek fejlesztésének feladata. Megnövekedett az egész életen át tartó tanulás, az önképzés, az át- és továbbképzés fontossága. A világháló révén bővült az önálló tanulás lehetősége. Tömegessé vált a felsőfokú képzés. Nemzetköziesedik a felsőoktatás, kialakul az egységes (nem egyöntetű) Európai Felsőoktatási Térség. Növekszik a valóságos piac szerepe. Kialakul, erősödik a hazai, a nemzetközi verseny. A hazai verseny esetenként egyes intézmények fennmaradásért is folyhat. Kedvezőtlen hazai feltételek, kritizálható intézményi viszonyok esetén a fiatalok külföldre mehetnek (mennek) tanulni.

Kihívások

A fentiek miatt is a felsőoktatással, a felsőoktatási intézményekkel szemben számos, sok esetben új vagy növekvő jelentőségű kihívás fogalmazódik meg. Ezek indokolják a felsőoktatással kapcsolatos megközelítések rendszerszerű, nem egy vagy néhány elemre koncentráló, differenciált újragondolását. A differenciáltságot ajánlatos hangsúlyozni, mert a felsőoktatás mind fenntartói – állami, egyházi, „magán” –, mind szakmai – humán, természettudományi, műszaki, agrár, művészeti, orvosi, egészségügyi, pedagógus –, mind intézményi tekintetben és ezeken belül is nagymértékben differenciált. A változtatások tervezésekor azt is figyelembe kell venni, hogy a felsőoktatás nagy tehetetlenségű rendszer (fokozatosság).

A kihívások értelmezése, a feladatok rögzítése a kormányzat irányításával, szervezésében a felsőoktatás, a hallgatók, a munkáltatók közös feladata. A fejlesztési stratégia fontosabb témái a következők:

a) A felsőoktatás értelmiségképző (-nevelő) feladatának az értelmezése. Az értelmiségi szakemberre jellemző a szakmai és az általános műveltség (humán, reál) összhangjára való törekvés; az egészséges életmód; a művelődés; az egész életen át tartó tanulás; a környezet-tudatosság; a társadalmi felelősségvállalás; a kritikai gondolkodás. A felsőoktatás feladata – a szakképzés mellett – e jellemzők kialakulásának támogatása.

b) A szakma eredményes műveléséhez, a sikeres szakmai életpályához elengedhetetlen ismeretek beépítése az oktatásba, a képzésbe, az új, a változó követelmények igényelte készségek fejlesztése. A sikeres életpályának egyre hangsúlyosabb feltétele a gazdasági, a jogi, a kommunikációs, az infokommunikációs, a menedzsmentismeret, a nyelvtu-

1 Tudomány és társadalom

dás, a vállalkozás, a kreativitás, az innováció, a csoportmunka (team), a konfliktuskezelés képessége, az egyéni tanulás, az át- és továbbképzés.

c) A középfok utáni, a magasabb tudásszintek felé nyitott összehangolt képzés kialakítása. Sürgető a fél-felsőfokú (post secondary) képzés, az „emelt szintű” szakmunkás-képzés, a technikusképzés, és a több fokozatú felsőfokú képzés egységes rendszerbe foglalása. Az intézményeknek a képzési szintet emelő törekvéseit – középfok-felsőfok, főiskola-egyetem – általában nem célszerű támogatni, azt csinálják jól, jobban, ami az eredeti funkciójuk.

d) A nem hagyományos oktatási formák fontosságának megnövekedése. Az online kurzusok, a távoktatás, a „szendvicsképzés” stb. kidolgozása, széleskörű elterjesztése.

e) A tehetséggondozás, a tehetségek felkutatása, a különböző objektív eredetű (családi, települési, iskolai) hátrányok kompenzálása, a kiemelkedők sokszínű (nem csak TDK) támogatása, az elitképzés.

f) Az oktatás-módszertani, a pedagógiai, az oktatásszervezési ismeretek elhanyagoltságának felszámolása, mint pl. a tudásmegosztás új megoldásainak beépítése az oktatásba, a képzésbe; a tanulás, a tanítás tanítása; a tömegképzés differenciált (az elitképzéstől különböző) módszereinek kidolgozása; a munka melletti tanulás módszereinek korszerűsítése, figyelemmel arra is, hogy a munka melletti tanulás életmódváltozás is.

g) A nemzetköziesedéssel kapcsolatos feladatok. A felsőoktatás alapvető érdeke, feladata a nemzetközi tapasztalatszerzés, az oktatási, kutatási együttműködés, (a tantervbe épített) hallgatói mobilitás. Ennek feltétele az együttműködési készség fejlesztése, a versenyképesség növelése. Segítené ennek megvalósulását a részben vagy egészben idegen nyelvű – elsősorban angol – oktatás megszervezése. Ez a külföldi hallgatók több intézmény által is tervezett képzésének is előfeltétele.

h) A bolognai képzési célokkal, a bolognai folyamat hazai megvalósulásával kapcsolatban még ma is sok a tisztázatlan kérdés, az értetlenség, esetenként a jogos korrekció igénye. A legtöbb kritika az alapképzések programjainak a bolognai céloktól jelentősen eltérő tartalma (túlzott elméleti orientáció, nem kap megfelelő teret a munkavállalásra történő felkészítés) miatt fogalmazódik meg.

i) Az intézmények feladatainak differenciálása. Az intézmények – különösen az egyetemek – feladata elválik egymástól (kutató egyetem, oktató egyetem, regionális egyetem), ebből, valamint a korlátozott anyagi lehetőségekből következően differenciálódik az intézmény színvonala is. (Csak néhány műhely európai, esetleg világszínvonalra fejlesztése lehet a reális cél). A regionális funkciók megjelenése, hangsúlyossá válása tekintetében külön figyelmet igényel a határon inneni és túli magyar és a nem magyar nyelvű képzés.

Környezeti változások

Az adott korosztályok létszámának nagyarányú csökkenése következményeként jelentősen mérséklődött, és a jövőben várhatóan stagnál a beiskolázható létszám. Egyre távolabbinak tűnik a jóléti állam megvalósulásának perspektívája, csökkentek és várhatóan középtávon sem növekednek a társadalmi közös kiadásokra felhasználható anyagi javak. Az államnak (államháztartásnak), a munkáltatóknak a korábbiaknál korlátozottabbak az anyagi lehetőségei, és ez valószínűleg még hosszabb ideig így lesz.

Az egyetem már nem kizárólagos helyszíne a tudomány művelésének, nem egyedüli letéteményese a legmodernebb tudományos ismereteknek, a korszerű tudásnak. Egyre

fontosabb szerepet töltenek be – rendszerint szűk profilban – a profitorientált (elsősorban a multinacionális) vállalatok, szervezetek kutató-fejlesztő apparátusai, a kutatóintézetek, humán területeken a kiadói, a szerkesztőségi és egyéb kutató-fejlesztő műhelyek, tehát keresni kell velük az együttműködés lehetőségét. (Közülük több már felsőfokú oktatást, elsősorban diplomás továbbképzést is végez, közreműködik a doktori képzésben.) A felhalmozott tudás, különösen a legújabb eredmények – rendezett, hozzáférhető formában – már nem (nemcsak) az egyetemeken található meg, a világháló ebből a szempontból is nagy változást hozott. Változatlanul a felsőoktatás sajátja viszont, hogy itt van (itt lehet) együtt a tudás létrehozása (különösen az interdiszciplináris tudományos kutatás), az autentikus tudás, az alkotás átörökítése (az intézményes oktatás, képzés), a tudás hasznosítása (az innováció), a tudás megőrzése. Valamint, hogy itt van a jövő értelmisége, az újra fogékony ifjúság, az egyetemi hallgatóság. Ezek együttthatása, szinergiája megismételhetetlen lehetőség.

A középfok utáni tanulás

Egyre általánosabb a törekvés a középfok, az érettségi utáni továbbtanulásra. Ez minden bizonnyal összefügg a munkanélküliség veszélyével is, de sok területen a munkaerőpiac is „érettebb” – de nem feltétlenül felsőfokú végzettségű – munkavállalókat igényel, akiknek az általános műveltség mellett a munkavégzéshez szükséges konkrét ismeretek is vannak. A továbbtanulásnak és ezáltal a társadalmi mobilitásnak azonban nem egyedül lehetséges útja, amikor egy lépcsőben valósul meg és közvetlenül az érettségi után felsőfokon kezdődik. A tanuláshoz való jog napjainkban nem jelenti (nem jelentheti) az egyetemi szintű diplomának, a mesterfokozatnak az érettségit közvetlenül követően, osztott vagy osztatlan képzés keretében, teljes egészében az adófizetők pénzéből történő megszerzéséhez való jogot, az egy lépcsős mobilitást.

Hatékony megoldás lehet az összehangolt, felfelé nyitott többfokozatú, többlépcsős képzés (az OKJ-s, munkavégzésre feljogosító felsőfokú tanfolyami képzés – pedagógiai asszisztens, média moderátor, mérnök asszisztens, államháztartási ügyintéző –, az „emelt szintű” szakmunkásképzés – Győr: Audi, Kecskemét: Mercedes –, a technikusképzés, a több fokozatú felsőfokú képzés. Ennek elfogadásához azonban az érintettek mellett a széles közvélemény alapos tájékoztatása, meggyőzése is szükséges. (Pl. nem „felvételi”, hanem „továbbtanulási” tájékoztató kell.) Valamint az is, hogy megteremtődjön a továbbhaladás tényleges lehetősége (egymásra épülés, beszámíthatóság), a hatékony anyagi ösztönzés (tandíj, állami és más ösztöndíjak), az intézmények érdekeltté tétele (finanszírozás). Erősödjön a valóságos piac szerepe, amikor a vevő érdeke közvetlenül megjelenik.

A többlépcsős képzés esetében a mobilitás is több lépcsőssé válna, és várhatóan növekedne. Az érettségit követő rugalmas, többfokozatú képzés biztosítaná azt is, hogy ne 16-17 évesen dőljön el véglegesen a fiatalok pályaválasztása, hogy ne a felsőoktatásnál jelenjen meg a divatos szakmák iránti túlkereslet. Valamint szelekciós szintként támogathatná a folyamatos, a „jó” tanulást, a felsőfokú képzésbe bekerülők színvonalának emelkedését. A képzés átalakítása során azonban célszerű figyelemmel lenni arra, hogy sok érdeket kell egyeztetni. A társadalmi érdek (a szükségletek, a lehetőségek); a régiók érdeke (óvodapedagógus, tanító, műszaki-, agrárszakember ellátásuk); a felsőoktatási intézménnyel rendelkező települések érdeke (értelmiségi bázisuk megtartása,

1 tudomány és társadalom

foglalkoztatás, vásárlóerő); az intézmények érdeke (költségvetési támogatás, presztízs); a családok (elsősorban az értelmiségi családok) érdeke (presztízs szempontok, a gyerek jövőjének mielőbbi biztosítása) nem feltétlenül esnek egybe.

Az átlagnál alacsonyabb diplomás munkanélküliség nem egyértelmű bizonyítéka a képzési szükségletnek. Sokan a kvalifikált munkára alkalmasak közül is csak felsőfokú képzettséget nem igénylő munkakörbe tudtak elhelyezkedni. (Emiatt frusztrált, csalódott „szellemi segédmunkássá” válhatnak, és növelhetik a szélsőségesek táborát.) A külföldi munkavállalás kedvező hatása is kérdéses, sokan csak a hazai munkahelyek hiánya miatt, illetve a magasabb jövedelemért vállalnak sokszor nem felsőfokú végzettséget igénylő munkát. Az természetes, hogy felsőfokú végzettséggel könnyebb (valamilyen) munkát találni, és akinek munkája van, annak van egzisztenciája, s nagyobb reménye a jobb munkára; csak az a kérdés, hogy ennek költségeiből mekkora részt köteles a társadalom vállalni.

Az érettségi utáni nem felsőfokú továbbtanulás (fél felsőfokú, post secondary, Tercier Education) minél nagyobb részét célszerű lenne – a feltételek (műhelyek, laboratóriumok, más gyakorló helyek) megteremtése, átvétele mellett – a felsőoktatási intézményekben (elsősorban, de nem csak a főiskolákon) szervezni. Ez szolgálhatná kapacitásuk kihasználását (esetenként az intézmény fennmaradását), a családi presztízs szempontok érvényesülését („egyetemre”, „főiskolára” jár a gyerek) és az elvárható minőséget is. A műszakilag, gazdaságilag fejlett országok nem úgy jutottak erre a szintre, hogy előbb mennyiségileg megnövelték a felsőfokú oktatást, majd emelték annak minőségét, ami aztán meghozta a gazdasági, a műszaki fejlődést. Ez a folyamat harmonikusan valósult meg. Az egyetemi, főiskolai hallgatók aránya – ez nem minden esetben azonos a felsőoktatási intézményekben tanulókkal, mert a felsőoktatási intézmények jelentős részében folyik *nem* felsőfokú képzés is – az 1960-as évekig a szocialista és néhány fekete afrikai országban volt a legmagasabb. (A fejlett, gazdag országokkal való összehasonlítás akkor lehetne reális, ha azon helyzetükkel vetnénk össze, amikor az egy főre jutó GDP-jük akkora volt, mint hazánké napjainkban.)

A felsőoktatási hallgatólétszám közelmúltban lezajlott hazai, kampányszerű megnövelésének súlyos negatívumai vannak. A növekedés szakmai struktúráját nagyrészt az intézményi érdekek, képzési kapacitások határozták meg, esetenként jelentősen csökkentek a felvételi követelmények, a nagy létszámú hallgatóság képzése lényegében változatlan oktatási módszerekkel – tömegoktatás elitképzési módszerekkel – történik, nem kap kellő figyelmet a differenciált képzés, a tehetséggondozás stb. A kevésbé felkészült, a nem kellően motivált hallgatók miatt romlott a képzés átlagos minősége. A csökkenő átlagos színvonal a jókat nem kellően motiválja, ennek következtében is romlott a munkamorál. Nőtt a nem kellően sikeres félévek száma, az évisméltlás, az évkihagyás. A középiskolákban romlott a tanulás motivációja. Bologna szellemében az lenne az ésszerű, hogy a fiatal az érettségit követően a többfokozatú képzésben akkor haladjon, ha „jól” teljesít, és amikor szükségét érzi, amikor az életstratégiája indokolja, amikor a feltételek adottak. Erre a közép- és a felsőoktatást egyaránt alkalmassá kellene tenni.

Finanszírozás és gazdálkodás

A felsőoktatás állami támogatása, a társadalmi, a családi, az egyéni ráfordítások egyszerre stratégiai, kulturális, illetve gazdasági kérdések. Az állami, azon belül a költségvetési

támogatás – a felsőoktatás a költségvetési támogatáson kívül más állami forrásokból is részesül – (ez egyébként a nemzetközi összehasonlíthatóságot is torzíthatja), nemcsak a döntéshozók szándékától, hanem az ország teherbíró képességétől, a GDP nagyságától és más ágazatok, feladatok mérlegelt szükségleteitől is függ. (Létező ellentmondás, adottság, hogy a magyar GDP alacsony, a felsőoktatás pedig sok esetben a számára szükséges javakat – mint: gépek, berendezések, idegen nyelvű könyvek, folyóiratok, repülőjegyek stb. – csak világgpiaci áron tudja beszerezni.)

Az intézmények kormány által biztosított forrásainak nagy része az oktatást, az oktatáshoz kapcsolódó kutatást, az intézmény fenntartását szolgáló költségvetési támogatás. Támogatást kapnak ezen kívül sajátos közfunkcióik ellátására is (mint: gyógyítás, műszaki fejlesztés, közgyűjtemény, kutatóintézet, közoktatási intézmény fenntartása stb.). Ezek forrása is az államháztartás, de a hozzájutás, a felhasználás, az elszámolás módja eltér az alapfunkciókra adott támogatásától. Az intézményekben folyó kutatómunka finanszírozása egyre inkább (és növekvő mértékben) az EU- és más nemzetközi forrásokból történik. Ezek szinte kizárólag célzottan, pályázati úton, illetve projekt formában valósulnak meg.

A támogatások saját bevétellel és egyéb (pl. EU, tandíj) forrásokkal nem kiválthatók, az intézmények nem tudnak, folyamatosan annyi bevételt realizálni. A felsőoktatás csak tekintélyes, forrást termelő vagyton rendelkezésére bocsátásával, illetve adóelengedéssel lehetne „önfinanszírozó”, de erre nem ismerünk példát a nemzetközi gyakorlatban. A költségvetési támogatás – a színvonal romlása nélkül – csak akkor csökkenthető, ha nőnek az egyéb bevételek (pályázat, hallgatói térítés, tandíj), és/vagy csökkennek az ellátandó feladatok, a fenntartandó kapacitások, a minőség. Az ésszerű gazdálkodás, a hatékonyság, a takarékoság is fontos tényező, de ebből a szempontból nincs meghatározó jelentőségük.

A felsőoktatási intézményeknek nyújtott állami támogatás érdemben ma is bázisfinanszírozás típusú, és nagymértékben alku folyamatban alakul. Az alku nem nyilvánosak, a vállalások teljesítésének ellenőrzése rendszerint elmarad. A minőség, a hatékonyság szempontjából kedvezőtlen, hogy a támogatás összege legfeljebb csak mennyiségi mutatókhoz kötött, minőségi teljesítménymutatókhoz nem. A feladat ellátására történő megbízás nem versenyben születik. A támogatás növelésének vagy csökkentésének a feladatellátás színvonalára gyakorolt hatása általában nem nyer bizonyítást.

A felsőoktatás (mint általában a költségvetési szektor) a gazdálkodást a rendelkezésre álló pénzeszközök szabályos, jó esetben takarékos elköltéseként, felhasználásaként, „gazdasági” feladatként értelmezi. Általában nem ismertek a ráfordítások egy-egy feladatra, tevékenységre. Nem készül sem elő-, sem utókalkuláció. Az intézményekben felhalmozott jelentős anyagi és személyi kapacitást – az alapfeladatok ellátásán túl is – indokolt és szükséges hasznosítani. A megfelelő színvonalhoz többletforrásokra van szükség, vannak ideiglenesen szabad kapacitások. Az intézmény saját bevételének kell tekinteni az alkalmazottak minden olyan bevételét, amelynek a realizálásában – ha csak részben is – szerepe van az intézmény presztízsének, s amelyhez igénybe veszik az intézmény infrastruktúráját. A korlátozott támogatási források és egyéb szempontok miatt (mint a tudomány művelése, élő kapcsolat a szakmával, szabad kapacitások kihasználása) ezeket a bevételeket indokolt ösztönözni, gazdálkodási szabályait speciálisan alakítani. Az intézményeknek jelentős bevételre tehetnek szert adományokból, támogatásokból stb.

1 tudomány és társadalom

A gazdálkodás nem „gazdasági”, hanem „vezetői” feladat. A szabályos, takarékos pénz-költésen túl jelenti: a döntések gazdasági megalapozottságának vizsgálatát; a tevékenység hatékony, gazdaságos ellátásának vizsgálatát; és a hagyományos gazdálkodást is. A gazdálkodás követelményei a felsőoktatási intézményekben hasonlóak, mint minden más költségvetési szervnél, a feladatok megoldásának módja azonban – az előzőeken túl is – eltérő lehet. Ennek oka az, hogy a felsőoktatás több különböző „alapeladatot” lát el. Ezek egy részét maga vállalja, és saját bevételekre tesz szert. Nem a költségvetés az egyetlen finanszírozója. Jelentősek a nemzetközi források. Adományokat, támogatásokat kap. Nagy értékű, ideiglenesen szabad létesítményeit (pl. uszoda, tornacsarnok, aula), eszközeit (gépek, berendezések) hasznosítja. A nem hagyományos költségvetési forrásokhoz való hozzájárulás, a felhasználásuk, az elszámolásuk módja pedig nagymértékben különbözik a költségvetési forrásokétól.

A gazdálkodás jelenlegi szabályozása a felsőoktatás sajátos adottságait nem minden tekintetben ismeri el, hatékonyságát számon kéri, de nem mindig támogatja. A saját bevételekért kifejtett aktivitást, az értékesítésre alkalmas tudást, az intézmény fenntartásához, fejlesztéséhez való hozzájárulást elismerésre méltó tevékenységnek, értéknek indokolt tekinteni.

A bevételeket – a bevételekkel kapcsolatban felmerült intézményi költségek megtérítése (ezt az érintettek sokszor, tévesen elvonásnak tekintik), valamint a munkát végzők méltányos díjazása mellett – szabályozott módon indokolt az intézmény finanszírozására, a bevételszerzés ösztönzésére, a belső szervezetek forrásainak bővítésére fordítani. Az oktatási szervezetek által realizált bevételeknek az intézmény fenntartására, fejlesztésére fordított részét – az oktatási terheléshez hasonlóan – figyelembe kell venni az intézményi javakból (költségvetési támogatásból, létszámból, alapterületből stb.) való részesedésnél.

Az intézmények vezetőinek az állami támogatás megszerzése és hatékony felhasználása mellett egyre nagyobb erőfeszítéseket indokolt tenniük a saját bevételek növelésére, az egyéb (pl. alapítványi) források megszerzésére, projektek fogadására, megvalósítására. A költségvetési támogatás mellett más forrásokkal is gazdálkodó felsőoktatási intézmények esetében – menedzser típusú, felelős vezetés mellett – a leghatékonyabb megoldás az, ha – a hátrányos következmények vállalását is magában foglaló – széles körű gazdasági önállóságot kapnak. A gazdasági önállóságot autonómiának nevezni fogalomzavar. Az lehet a cél, hogy az állami támogatással, a közpénzekkel elszámoltatható, a bevételeikkel, forrásaikkal, kapacitásaikkal a törvények keretei között önállóan, hatékonyan (üzemgazdasági szemléletben), átláthatóan gazdálkodó intézményekké váljanak.

Tandíj és ösztöndíj

Elsősorban ösztönzési célból indokolt, hogy az intézmények reális kiadásaihoz – az átlátható, hatékony, takarékos gazdálkodásuk mellett méltányos és igazságos mértékben, rendszerben – a hallgató (családja) is hozzájáruljon (tandíjjal, regisztrációs díjjal, az „önköltség” megtérítésével stb.). Ennek elmaradása sem az intézményeket nem ösztönözi az oktatás, a képzés fejlesztésére, a hallgatók vonzására, sem a hallgatókat a jobb tanulásra, a „semmi sincs ingyen” igazságának felismerésére. A hozzájárulás elviselhető szinten tartásához, a családi hátrányos helyzet kompenzálásához azonban jól működő tanulmányi és szociális ösztöndíjrendszerre, méltányos diákhitelre, jól szervezett, kiter-

jedti diák-foglalkoztatásra van szükség. Az állami ösztöndíjrendszerrel párhuzamosan a leendő munkáltatók is alapíthatnak ösztöndíjat, amellyel már hallgató korukban magukhoz köthetik leendő munkatársaikat. A képző intézménynek is feladata, érdeke, hogy hallgatói számára munkaalkalmakat teremtsen (könyvtári, menzai, tanulmányi hivatali munka, parkgondozás stb.), oktatásszervezési intézkedéseket tegyen (pl. mezőgazdasági betakarítási időszakban legyenek a szünetek), valamint forrásokat gyűjtsön, amelyekből támogatni tudja hallgatóit.

A hallgatóknak a középiskolák eltérő színvonala miatt szükséges felzárkóztatása indokolhatja az első egy két szemeszter ingyenességét. (De ez később a középfokú intézményrendszerben felvételi előkészítő tanfolyamokkal, szakkörökkel valószínűleg hatékonyabban megoldható.) Általában az a kívánatos, hogy a középiskola minőségének növelésére koncentráljuk az energiát, és ne a felsőoktatás pótolja a középfokú oktatás hiányosságait. Felvethető, hogy a hallgatók szociális támogatásának kezelését, amely ma intézményi feladat (s amit általában a hallgatói képviselőlet lát el) célszerűbb lenne – az egyes intézményekről leválasztva – szociális feladatként definiálni.

A tandíj bevezetése sokoldalú ösztönző hatása és a társadalmi igazságosság miatt indokolt. Egy jól működő tandíj- és ösztöndíjrendszer egyaránt ösztönözheti a tanulást a tanulmányi idő racionális hosszúságának megtartását (a jól teljesítők nem fizetnek, sőt ösztöndíjat kaphatnak) és az intézményeket a színvonalasabb munkára, a hallgatók vonzására. A döntéshozóknak azonban számolniuk kell azzal, hogy a tandíjjal szemben jelentős a társadalmi (a politikai) ellenérzés. Hosszabb távon gondolkodva, az érettségi utáni tanulmányok (részben történő) finanszírozására célszerű lenne kialakítani és ösztönözni egy családi előtakarékossági rendszert.

A leendő munkáltatók

A felsőoktatási intézmények nem építettek ki partneri kapcsolatot a leendő munkáltatókkal, a munkáltatók képviselőivel, nem törekednek igényük, véleményük megismerésére. A munkáltatók, különösen a reálszféra részéről ugyanakkor nem egyszer elhangzik az a kritika, hogy a fiatal diplomások nincsenek felkészítve a munkahelyen rájuk váró feladatokra, nem képesek azonnal a konkrét munkahelyen jelentkező feladatok végzésére. Ez a kritika nem indokolt. A friss diplomások munkahelyre történő betanítása nem a felsőoktatás graduális szakaszának, hanem a munkáltatóknak a feladata. (Mint ahogy ez a munkahely változtatásakor már természetes.) A felsőoktatás nem tud (nem feladata) „kulcsrakész” szakembereket képezni. Az oktatás során még nem ismeri (a legtöbbször a hallgatója sem), hogy a diák végzés után hol fog elhelyezkedni, hogy évek múlva, amikor végez, mi lesz a technika, a technológia, amit működtetni fog, sőt ezt maguk a munkáltatók sem tudhatják. A felsőoktatás a graduális képzésben csak arra vállalkozhat, hogy a kevésbé gyorsan avuló természet- és társadalomtudományi elméleti és a módszertani (alap) ismeretek elsajátításában segítse a hallgatókat, és hogy a szaktárgyak oktatása keretében a szakma művelésének, a szakmai alkotásnak a logikáját ismertesse meg velük. Képessé tegye őket a feladatok értelmezésére, megoldására, felkészítse az új, a változó ismeretek befogadására, az alkotásra. Más kérdés a képzés gyakorlati orientáltsága, illetve annak hiánya, amiért esetenként joggal kritizálható a felsőoktatás.

Megfogalmazódtak más kritikai észrevételek is, pl. egy-egy szakmában növelni kellene a beiskolázási létszámot, nem jó a képzések szintek, szakok szerinti összetétele, sok vagy

1 tudomány és társadalom

kevés a diplomás stb. Előfordul az értelmiségi feladatra való felkészítés fontosságának a megkérdőjelezése is. Ezek a kritikák, állásfoglalások azonban ez ideig nem a munkáltatói szervezetek állásfoglalásaként születtek (mint például a vezető német vállalatok nyilatkozata a németországi Bachelor és Master fokozatokra való áttérésről), hanem egy-egy vállalkozó vagy vezető fejtette ki a magánvéleményét. Ha a jövőben ezekben a kérdésekben kollektív állásfoglalás születne (a munkáltatói képviseltek vállalják ennek felelősségét), azt a kormánynak kellene minősítenie, és az általa szükségesnek tartott intézkedéseket a felsőoktatás bevonásával kidolgoznia.

A felsőoktatásnak, az intézményeknek – a hallgatók munkára való sikeres felkészítése érdekében – partneri kapcsolatot kell kiépíteniük a leendő munkáltatókkal, a munkáltatók szervezeteivel (hazai nagy, közepes és kisvállalkozásokkal, multikkal, szolgáltató, kereskedelmi vállalkozásokkal, a közsféra munkáltatóival stb.). A partneri kapcsolatok kialakítása, az érintettek véleményének megismerése – az esetleges félreértések tisztázásán túl – azért is fontos, hogy az intézményeknek közvetlenül is – ne csak a kormányon, a minisztériumokon keresztül – legyenek információi a társadalom, a megrendelők, a felhasználók véleményéről. Tudatosítani kell, hogy a felsőoktatás feladata az értelmiségi alkotó szakemberek, nem pedig értelmiségi betanított munkások képzése.

Indokolt helyén kezelni az úgynevezett munkaerőpiaci keresletet. Az nem azonos egyes munkaadók számon nem kérhető, felelősség nélkül elmondott véleményével. A munkaerőpiaci keresletet és a kielégítés módját – nem elsősorban a felsőoktatásban dolgozó szakértők munkájára alapozva – a kormányzat feladata rögzíteni, valamint azt is, hogy mennyire hagyatkozik a továbbtanulni szándékozók – tájékoztatással befolyásolható – törekvéseire.

Autonómia

Az egyetemi autonómia, a tulajdonosi, a fenntartói jogosítványok és köteleességek értelmezése körül sok a félreértés. A szélsőségesen értelmezett, soha sem volt intézményi autonómia igénye ugyanúgy megfogalmazódik, mint ahogy létezik a részletekbe is beavatkozó kormányzati, fiskális gyakorlat.

A felsőoktatás „közjó”, közérdek, közfeladat. Gondozása, törvényi szabályozása állami, parlamenti, kormányzati feladat és köteleesség. Ennek keretében azonban tekintettel kell lenni arra, hogy az oktatás, a kutatás, az alkotás: (1) egyrészt magas szintű szellemi tevékenység, csak szellemi térben, alkotó műhelyben, az oktatási, a kutatási, az alkotói szabadság, az autonómia feltételei között nyugodt alkotó légkörben (nem pedig a permanens változás körülményei között) tud feladatának megfelelően, eredményesen működni; (2) másrészt szolgáltatás, amit az intézmények a hallgatók, a megrendelők, a megbízók a társadalom számára végeznek, ezért velük kötelező az érdemi együttműködés; (3) harmadrészen a társadalmi javak felhasználása, s ennek során értelemszerű a gazdaságosság, a takarékoság, a hatékonyság követelménye.

Természetes, hogy a tulajdonos azzal, hogy eszközöket, vagyonhasználatot, különböző formában pénzbeli támogatást ad, jogot is szerez kifizetett céljai érvényesítéséhez. Kijelölheti a fenntartót. A fenntartó általában (alapító) okiratban rögzíti, hogy az alapítói célok megvalósítása érdekében mit kell, mit lehet tennie az intézménynek. Felhatalmazottat delegál (elnök, kancellár, board, intézőbizottság stb.). Az intézmény joga lehet a jelölt állítás az „akadémiai ügyek” irányítóira, a szenátus tagjaira, a rektorra.

Az állami intézmények tulajdonosa az állam (nem az oktatók, nem az éppen ott tanuló hallgatók), az állam nevében a parlament jár el (hangsúlyozandó, hogy nem a kormány). A tulajdonosi jogok gyakorlását az országgyűlés – törvényi keretek között – bízza rá (akár megosztva is) a fenntartóra (pl. kormányra, egyházra, vállalkozásra, köztestületre). A tulajdonosi jogokat azért sem gyakorolhatják az oktatók, az éppen ott tanuló hallgatók, mert nekik – rövid távon – lehetnek, vannak a társadalmi, a tulajdonosi, az intézményi érdektől eltérő érdekeik is.

A felsőoktatás irányítása a nemzetközi gyakorlatban ugyan különböző módon történik, de a demokratikus berendezkedésű országokban széleskörű a pontosan, általában törvényileg szabályozott önállóság. Jellemző típusoknak tekinthetők az angolszász országok, (köztük az Egyesült Államok), Németország, Franciaország felsőoktatási rendszerei. Az intézményi autonómiát, a tulajdonosi jogokat a nemzetközi gyakorlatban általában a fentiek szerint értelmezik, de így van ez a hazai egyházi fenntartású, illetve a magán intézményekben is. Az állami intézményekben a fő kérdés a jó törvényi szabályozás, a széleskörű felelős önállóság.

Irányítás

A magyar felsőoktatásban sok probléma halmozódott fel (egy-egy szakmákban a képzési helyek nagy száma, a tartalmi integráció hiányos megvalósítása, a bolognai folyamat realizálásának ellentmondásai, az intézmények, karok, szakok burjánzása, az egységes kreditrendszer kialakításának kudarcra, a tömegképzés módszerének kidolgozatlansága, a tehetséggondozás elmaradottsága, az elitképzés hiánya stb.). Ezek miatt elsősorban a kormányzati irányítás illethető kritikával.

A törvények, a kormányok kezdeményezései, intézkedései szakmailag sok esetben megkérdőjelezhetők, rövid távú (elsősorban politikai, fiskális) szempontok figyelembevételével születnek. Nem alapulnak közmegegyezésen, hiányzik az intézmények, az érintettek meggyőzése, ösztönzése, érdekeltiségének megteremtése. E nélkül pedig az igen összetett és az erős érdekérvényesítő képességű felsőoktatásban csekély a siker valószínűsége. Az állásfoglalások, a döntések mögött nem mindig állnak tények, adatok, elemzések. Általános probléma a megbízható adatok, illetve a meglévők ismeretének hiánya. Nincsenek adatok az egyes képzések tényleges ráfordításairól, a hallgatók szociológiai összetételéről, a hátrányos helyzetűekről, a külföldön tanulókról, a frissen végzetek által elnyert állások szakmai színvonaláról, az állítólagos szakemberhiányról a műszaki, a természettudományos diplomásokat illetően, vagy a túlképzésről a humán szakmák területén stb. Találkozni számos megalapozatlan, egyoldalú véleménnyel.

Példa is alig van rá, hogy egy-egy, akár fontos döntést (még a törvényalkotást is) részletes szakmai elemzés előzött volna meg. Nem készül sem helyzetelemzés, sem megvalósíthatósági tanulmány (feasibility study), vagy ha igen, akkor nem mindig veszik figyelembe. (Ezek az üzleti szférában a kisebb jelentőségű döntéseknek is elengedhetetlen feltételei.) A döntések előkészítésében, a döntéseket megelőző egyeztetésekben (ha egyáltalán vannak) általában csak a felsőoktatási intézmények és a hallgatók képviselői vesznek részt, a többi érintett fél (a kutatók, a kutatóintézetek, a felhasználók, a középiskolák képviselői) érdemben szinte soha. A döntések, az intézkedések ezért sokszor túlzottan a munkavállalók, az aktuális hallgatók, a felsőoktatási intézmények szempontjait tükrözik, jelentős részben alkufolyamatban születnek.

1 tudomány és társadalom

A kijelölt irányok, a kormányzati intézkedések – az intézkedéseket közvetítő szereplők – sűrűn változnak. Szinte soha nem kerül sor a vállalt, a kapott feladatok teljesítésének érdemi értékelésére, az el-, illetve beszámoltatásra, a teljesítés, a jó kezdeményezés elmulasztása esetén a felelősségre vonásra. Az új ötletek (a következő kormány ötletei) feledtették az előzőeket (néha indokoltan). Az intézmények, a vezetők figyelemreméltó tapasztalatokat szereztek a feladatok elbliccelésében, a formális teljesítésben. Kölcsönös és általános a bizalomhiány, nincs garancia a döntések végrehajtására, a megállapodások, az ígérek betartására.

Az elmúlt évtizedekben a politika – nemcsak a felsőoktatást illetően – nem ismerte fel, hogy a kormányzati célok, feladatok sikeres megoldásához felkészült, stabil, magas presztízsű az intézményekkel, a kutatókkal partnerként együttműködni képes kormányzati apparátusra van szükség. Az irányítás hatékonyabbá tétele céljából meggondolandó az aktuálpolitikának, a szakmai, az önkormányzati lobbiknak nagymértékben kiszolgáltatott – közvetlen – államigazgatási-miniszteri irányítás koncepcionális átalakítása. Ez történhetne pl. erős felhatalmazással felruházott köztisztviselői típusú irányítással, pályázati úton kiválasztott, köztisztviselőben álló, megfizetett, a társadalmat képviselő tagokkal, nem pártmegbízottakkal, nem delegáltakkal, nem intézményi lobbistákkal.

Intézményi vezetés

Az intézményvezetők (a kari, a tanszéki vezetők is) mind oktatók-kutatók, akik alapvetően nem mint vezetők kívánják karriert megvalósítani. Bár több esetben a vezetői felkészültség, az alkalmasság is megkérdőjelezhető, elsősorban mégsem a személyes alkalmatlanságról, a felkészültség, a hozzáértés hiányáról van szó, hanem az életstratégiáról és érdekeltiségről. A szakmai (oktató, kutató, alkotó) karrier természetesen élvez elsőbbséget a csak néhány évig betölthető vezetői funkcióval, vezetői pályával szemben. Érdekkonfliktus esetén háttérbe szorulhat az intézményi érdek, a személyes szakmai érdekekkel, a presztízs szempontokkal (doktori fokozattal, akadémiai tagsággal) szemben. A vezetettek titkos szavazatával vezetővé váló oktató kénytelen lehet elvileg nem helyeseltető ígéreteket tenni, döntéseket hozni. Az osztott vezetés mellett (a döntési hatáskörök megoszlanak a vezető és a testületek között) általában nem érvényesíthető a vezetői felelősség, sem a hibás, sem az elmaradt intézkedésekért. Sok esetben elégtelen és általában nem szabályozott az oktatók, különösen a vezető oktatók részvétele az oktatásban (még a kötelező oktatási órák ellátásában sem). Az oktatási feladatoknak esetenként jelentékeny részét doktoranduszok látják el.

Az intézmények oktatási szervezetének alakításában nagy szerepe van a vezetői funkcióból származó előnyöknek, a személyes ambícióknak, nem mindig hangsúlyosak a hatékonysági követelmények. (A 2000-ben integrált többkarú intézményekben, sok esetben több mint tíz év elteltével sem valósult meg az oktatási szervezetek integrációja!) A tanszéki, kari szervezet – a komplex, a karközi, az intézményközi, a nemzetközi együttműködéssel megvalósítandó kutatási, fejlesztési projektek, általában a projektirányítás szempontjából – nem hatékony. Időnként megfogalmazódik a kari autonómia értelmezhetetlen igénye. A kari önállóság mértéke pedig vezetési és nem elvi kérdés. Indokolt, hogy az oktatás, a szakmai, tudományos, alkotó munka szempontjából optimális, azt eredményesen támogató, hatékonyan, gazdaságosan működő szervezet alakuljon ki.

Az intézmény vezetésében fontos szerepet tölt be a hallgatói képviselet, amelynek a képviseleti tevékenysége nem illethető több kritikával, mint az oktatói, dolgozói képviseleté. Más tekintetben azonban diszfunkcionálisan működik. Jogosítványai olyan ügyekre is kiterjednek, ahol megkérdőjelezhető a kompetenciája, az érdekeltsége, a hozzáértése. Tevékenységében elvileg rendszeridegen az anyagi érdekeltség, a gazdasági, a vállalkozási jogosítvány, a politikai szerepvállalás, és ez egyes esetekben súlyos torzulást okoz. Joggal kritizálható a képviselők választásának rendszere, az alacsony aktivitás is. Az oktatóknak, a munkavállalóknak, a hallgatóknak az intézményi stratégiai célok meghatározására is kiterjedő jogosítványai, érdekérvényesítő képessége megakadályozhatja az intézményi, a stratégiai, a társadalmi érdekek érvényesülését.

A kor kihívásai, a piac, a verseny kialakulása, a megnövekedett intézményi méretek, a hatékony működés követelménye stb. igényelné az intézményi vezetés fokozatos átalakítását, a menedzser típusú vezetést, a vezetés karrierpozícióvá válását. Ellenvéleményként fogalmazódik meg, hogy a felsőoktatási intézmény vezetése speciális ismereteket igényel. Ez igaz, de ugyanígy az is, hogy a vezetés, mint olyan is igényel speciális ismereteket és főleg érdekeltséget. Egyrészt van számos felsőoktatásban jártas menedzser, másrészt, ha ez komoly presztízsű feladat lesz, akkor kinevelhetők és kívánatos is kinevelni őket. Harmadrészt hozzáértő oktatóból is válhat menedzser – ha lemond oktatói rangjáról, szakmai karrierjéről, vállalva, hogy presztízsze, egzisztenciája, jövedelme a vezetői eredményességétől függ. A megvalósíthatóság mikéntjét Nyugat-Európában (Németországban, Hollandiában, Angliában), az Egyesült Államokban lehetne tanulmányozni. A „professzionális adminisztrátor” különösen az angolszász rendszerben örvend nagy megbecsülésnek.

Indokolt elvárás, hogy mindenki azt csinálja, amihez ért (munkamegosztás), és aminek a magas színvonalon való végzésétől alapvetően függ az egzisztenciája. A parlament alkosson törvényt, a kormány készítse el a törvény-tervezeteket, szervezze, ellenőrizze a törvények végrehajtását. Az oktató, a kutató, az alkotó oktasson, kutasson, alkosson (ez nem azt jelenti, hogy az intézmény életének formálásában a közreműködésükre nem kell számítani, a véleményüket nem kell meghallgatni, sőt), a hallgatói képviselet képviselje a hallgatókat, közvetítse a véleményüket a döntéshozókhoz. A vezető, a menedzser (nem adminisztrátor, nem főkönyvelő, nem gazdasági főigazgató, nem „pártkatoná”) vezessen. A sikeres pályázatában megfogalmazott célok, vállalások képezzék munkaszerződésének számon kérhető és anyagilag is elismert elemeit. (A mai intézményi, kari, tanszéki vezetőknek nincs külön vezetői munkaszerződésük, munkaköri leírásukat – ha van – többnyire maguk készítik el.)

Az előzőekben rögzített személyi feltételek teljesülése mellett el lehet gondolkodni a rektor – kancellár rendszer bevezetésén. Ez azonban a nemzetközi gyakorlatban egyedi jelenség, lényegében csak Németországban van (hasonló elnevezéssel – „Vice-chancellor” – más feladat esetén is találkozhatunk). Nem ez az elterjedt menedzsmentirányítás. A menedzser típusú vezetési rendszer kialakítása (a felsőoktatás sajátosságait ismerő, egyszemélyi felelős vezető – működő „Ellenőrző Bizottsággal”) csak alapos meggyőzéssel, ösztönzéssel, alkalmas jelöltek állításával képzelhető el és csak akkor, ha a bevezetéssel egy időben az intézmények törvényben rögzített széleskörű, felelős önállóságot kapnak, ha a kinevezésről az érdemi döntést független fórum, testület hozza.

Az intézményekben teret kell, hogy nyerjen az a meggyőződés, hogy a menedzser az ő vezetőjük, és nem a nyakukra ültetett külső megbízott. Megbízottak (pártkatonák) vezetői

1 tudomány és társadalom

kinevezésével vagy döntési jogosítványokkal történő felruházásával csak azt lehet biztosítani, hogy a kormány, a minisztérium intézkedéseit formálisan végrehajtsák, de ettől érdemi változás nem következik be, ettől nem lesz jobb, nem lesz hatékonyabb a magyar felsőoktatás.

Minőségbiztosítás

A felsőoktatásban tevékenykedőket a több, a jobb munkára nagyrészt csak belső motívációik, szakmaszeretetük, hivatástudatuk ösztönzi. A minőségbiztosítás rendszere még csak kialakulóban van. Még az is vitatott, hogy mi tekintendő elfogadható minőségnek, minőségjavulásnak (learning outcome, learning opportunities). A magyar felsőoktatás minőségéről hangoztatott vélemények elemzésekkel, tényekkel, adatokkal nincsenek alátámasztva. (Az, hogy néhány volt hallgató akár nemzetközileg is jelentős eredményt ér el, ugyanúgy nem bizonyít semmit, mint, hogy van olyan diplomás, aki pincérként keresi a kenyerét.)

Az oktató, a szakmai-alkotó, a kutató-fejlesztő munka értékelése, minősítése, mennyiségének dokumentálása nem általános. A rendszeres vezetői értékelésre alig van példa. Érdemi hallgatói véleményezés is csak egyes intézményekben van, és sok körülötte a félreértés. Szinte példa sincs az oktatási szervezetek (tanszék, intézet, szak, kar) és vezetőik munkájának értékelésére. Az értékelés – ha van is – (pályázat elbírálásánál, előléptetésnél, akkreditációnál) jellemzően belterjes, objektivitása megkérdőjelezhető. (Létezik az „...én minősítelek téged, a te beosztottadat, te engem, az én beosztottamat...” gyakorlat. A „nem vagy csak óvatos kritikát fogalmazzunk meg, mert akkor rólunk is ilyen mondanak” szemlélet stb.) A belterjesség következménye, hogy sokszor az értéknek lát-szik, ami csak egy – bár esetleg jelentős – érték.

Külső értékelés majdnem kizárólag csak az akkreditációs felülvizsgálatok során van (de az is jellemzően csak a felsőoktatás más intézményeiben dolgozók bevonását jelenti). Az akkreditáció azonban – kedvező hatása mellett is – alapvetően a képzési célokra, a feltételek meglétére (pl. fokozattal rendelkezők számára, tantervek minőségére) és a dokumentáltságra (szabályzatok meglétére) koncentrálnak, kevésbé az eredményre. A kimeneti minőség-ellenőrzés szinte ismeretlen (a diplomás pályakövetés rendszere is csak az intézmények egy részében működik, de ott sem a kívánt szakszerűséggel, hatékonysággal).

A humánpolitikai gyakorlat megérett a módosításra. Az elismerést, az előmenetelt egyértelműen a végzett oktatómunkától (és nem kizárólag vagy döntően a tudományos szempontok szerint arra alkalmassá minősítéstől) kellene függővé tenni. A „tudós” tanár, valamint a megvalósult alkotásokkal, valóságos szakmai tapasztalatokkal, kiemelkedő eredményekkel rendelkező „mester” tanár (pl. építész, konstruktőr, sebész) egyenrangú fontosságának elismerése a művész, az építész-képzés mellett más szakmákban is. (A „mester” tanárok nem abban különböznek a „tudós” tanároktól, hogy tudományos minősítésük nincs, hanem, hogy azzal azonos értékű alkotásuk, szakmai teljesítményük van.) A „mester” tanárokat a „tudós” tanárrá minősítésért folytatott felesleges erőfeszítések helyett transzparens, sajátos akkreditációs eljárás során kellene kvalifikálni.

Az oktatói utánpótlást, a kiválasztást, az előmenetelt nyílt versenyben lenne célszerű lebonyolítani. (Csökkenne a káros belterjesség.) Az oktatói kinevezés kritériumai között indokolt megfogalmazni a pedagógiai, az oktatás-módszertani, az oktatásszervezési is-

meretek meglétét, és mérlegelni az e területen bizonyított teljesítményt. Rendezni lenne célszerű a professzori cím használatát, a beosztások angol megnevezését.

Munkajogi eszközökkel (törvénymódosítással) is támogatni lehetne a több, a jobb munkavégzést. (Teljesítmény-követelményhez kötött végleges [közalkalmazotti] státus, folyamatos belső szelekció, főálláson kívüli munkavégzés munkáltatói engedélyezése stb.) A joggal kritizálható helyzet kialakulásában szerepe van a kedvezőtlen béreknek, a rugalmatlan foglalkoztatási formának, a differenciálatlan bérgazdálkodásnak is. A szükséges foglalkoztatási, bérgazdálkodási, oktatásszervezési változtatások után megvalósítható lenne a „kevesebb oktató, több munka, jóval magasabb jövedelem”- elv.

Korszerű felsőfokú oktatás csak színvonalas, felkészült oktatók közreműködésével valósulhat meg. Ezért elismerésük, megbecsülésük a társadalom, az intézmény alapvető érdeke, kötelessége. Természetesen a munkájuk, az intézmény presztízséhez, eredményességéhez való hozzájárulásuk arányában. Ebből azonban a felsőoktatási intézmény csak a saját részét vállalhatja és azt is csak elvszerűen, átláthatóan. Nem tekinthet el az eredményes munkavégzéstől, az oktatásban való méltányos részvételtől, de nem vállalhatja fel a foglalkoztatás ellentmondásaiból, az alacsony munkabérekből adódó szociális problémák megoldását sem. (Miközben köztudomású az, hogy felsőoktatási munkahelyen, csak főállásban, általában nem lehet megkeresni a vezető értelmiségi lét feltételeihez szükséges jövedelmet.)

A felsőoktatásban, annak minőségügyében, a kimenet minőségének, a társadalmi igényeknek nagyobb hangsúlyt kell kapniuk a ma domináns bemeneti és folyamat kritériumokhoz képest. A minőség javításának alapvető feltétele az oktató, a szakmai-alkotó, a kutató-fejlesztő munka rögzített szempontok szerinti, rendszeres (évenkénti) – önértékelésre alapozott – értékelése. Célszerű lenne az intézmények kezdeményezésével, összefogásával szakterületenként – az államigazgatástól független – egységes országos, hivatásos minősítő szervezete(ke)t létrehozni. Ez(ek) felkészült, semleges szakemberek közreműködésével, rögzített szempontok szerint összeállított önértékelésre alapozva, összehasonlításra alkalmas módon (három-öt évenként) értékelhetné(k) az oktatási szervezetek (tanszékek, intézetek, szakok, karok) munkáját. Hasznos lenne a nemzetközi akkreditáció rendszerét kialakítani, legalább az egyetemek esetében.

Hallgatói szolgáltatások

A felsőoktatási intézmények működését, részben a fenntartását is ma már és a jövőben még inkább és egyre növekvő mértékben közvetlenül vagy közvetve a hallgatók finanszírozzák. Ez jelenleg a térítéses képzés, a hitelengedményezés formájában történik. (A hallgatók több mint 40%-a önköltséges – pontosabban: térítéses – képzésben vesz részt.) Az is tény, hogy az intézmény a költségvetési támogatást is (az adófizetők pénzéből) elsősorban azért a szolgáltatásért kapja, amit a hallgatóknak oktatásuk, képzésük formájában nyújt. A szolgáltatást megfizető, a bevételt (a költségvetési támogatást) „hozó” hallgató pedig jogosult – a magas színvonalú oktatáson, képzésen túl – a magas színvonalú hallgatói szolgáltatásokra is.

Az intézmények, az oktatók a képzéssel kapcsolatos feladataikat általában az oktatásra leszűkítetten (jó esetben, a tanórákon túl heti két „konzultációs” vagy „fogadó” órára), a hallgatói tanulmányi ügyeket intézők pedig hatósági jellegű feladatnak értelmezik. A feladat azonban ennél jóval több, illetve más: magában foglalja a tehetség gondozást, a

1 tudomány és társadalom

tanórán kívüli, az egyéni foglalkozást az oktatáson, a képzésen túl – de annak részeként is –, a tanulás tanítását, a kreativitás kibontakoztatását, a pszichológiai, egészségügyi, karrier stb. tanácsadást, a tanulmányi ügyintézés szolgáltatás jellegű megszervezését.

A hallgatóknak nyújtott szolgáltatások közé indokolt sorolni a tanulási, a munkafeltételeket is (könyvtár, laboratórium, célszerűen kialakított tanterem, a jól használható tankönyvek, jegyzetek és más oktatási segédletek stb.). Elvárható, hogy az intézmény az oktatáshoz, a képzéshez szorosan hozzátartozó szolgáltatások mellett feladatának tekintse az egészséges életmód (testnevelés, sport), a művelődés infrastrukturális és egyéb feltételeinek biztosítását is. Az intézmény kötelessége és érdeke, hogy hallgatóival, mint partnereivel, új típusú együttműködést alakítson ki, hogy megszervezze, kialakítsa a korszerű pszichológiai, egészségügyi, karrier stb. tanácsadást, a színvonalas tanulmányi ügyintézés, hogy törekedjen a tanulást támogató, megkönnyítő tárgyi és egyéb feltételek megteremtéséről.

*

Írásomban elsősorban a felsőoktatás, a felsőoktatási intézmények időszerű feladataival, teendőivel foglalkoztam. Nem volt szándékom az eredmények, az esetleges hibák, mulasztások teljes körű felsorolása és nem tekintettem feladatomnak a felsőoktatást érintő valamennyi fontos téma tárgyalását. Céloom az, hogy ily módon is elősegítsem a problémák és megoldások továbbgondolását.

(A Budapesti Corvinus Egyetemen „A felsőoktatási szakemberek képzése, továbbképzése” c. tanfolyamon elhangzott előadás szerkesztett, rövidített változata. Az előadások a közeljövőben könyv alakban is megjelennek.)

Tusnádylászló

Giuseppe Verdi és az olasz irodalom

Olyan zeneszerzóról szólok, akinek életművében az átlagosnál jóval nagyobb szerepe volt az irodalomnak. Ezért a teljesség igénye nélkül ugyan, de fel kell villantanom valamit a nagy művész általános irodalmi érdeklődéséből, és azt is, ami a testvérműzsákhöz kapcsolta. Elég Michelangelóra gondolni: elsősorban szobrásznak vallotta magát, élete vége felé már inkább „csak” filozófusnak, de kiváló költő, festő és építész is volt. Szellemujja Verdit is megérintette. Továbbá az itáliai latin nyelvű irodalom is a témánkhöz tartozik, hiszen a *Dies irae* nélkül nehéz elképzelni a *Requiemet*.

Megközelítem vitathatósága főképpen abban állhat, hogy oly sokszor és sokat hibáztatták Verdi szövegkönyvíróit. Maga az irodalmi alap gyakran volt elsőrangú alkotás, de a színpadi életre keltés, a zenei megvalósulás szövegkönyvet igényelt, és lám, épp azokkal van a baj! Mire jó akkor éppen itt az olasz nyelv és irodalom sorsán tűnődni? Egyszerűen azért, mert Verdi művészetében óriási szerepe van, és talán ez az a terület, amely nem kap elég hangsúlyt az ő megközelítésében. Ennek pedig egyik oka lehet a szövegkönyvírók ellen felhozott kifogás. Vizsgálódásunk során épp azt az egyensúlyt akarom megmutatni, amely ennek a zenei lángésznek az egyik fő titka: a lehető legnagyobb elmentéket is fel tudja oldani, és ezzel ugyanazt bizonyítja, amit nagy reneszánsz elődjei: nincs lehetetlen.

Ezt érezte már az ifjú Verdi is. Sorsát, életét egy időre kizökkentő tragédiasorozat előtt úgy dolgozott, alkotott, mintha nem ismert volna semmi akadályt. A benne lévő zenei áramlás valahonnan a végtelenből jött, és neki „csak” ezt kellett továbbadnia. Közvetlen környezete csodálattal fogadta első szárnypróbálgatásait. Erről Carlo Gatti a következőképpen ír: „Ez az első hazai győzelem (továbbra is Demaldét idézzük) 'oly hatalmas lendületet adott tehetségének, hogy kevéssel ezután újabb nyitányokkal, áriákkal, duettekkel, zongoraversenyekkel, saját vagy nagynevű mesterek témáira írt variációkkal haladt tovább a megkezdett úton. Még nagyobb meglepetés volt: Alfieri szövegére támaszkodva megzenésítette *Saul Iázálmait* baritonszólóra. Ez a szerzemény valóságos ékszer, drágakő; nincs az a bármilyen nagy s bárminő hírneves mester, aki nem fogadná el szerzeményül. Ezt a darabot is sokszor előadták otthoni koncerteken, s kivívta a városi polgárok és a mű meghallgatására érkezett idegenek csodálatát, akik nem fukarkodtak a szertelen dicsérettel. Még ma is – ezeket a szavakat 1853-ben írta Demaldé – vannak hozzáértők, akik joggal azt állítják, hogy maga a Maestro sem tudná felülmúlni a mű három részletét.”¹ Rendkívül tömören és szépen mutatja be Carlo Gatti az ifjú Verdi szellemi fejlődését. Végző kicsengésben joggal vélik azt sokan, hogy Verdi zenei látásában valami ősi vonás van. Túl rövid úton jut el a lényegig. A nagyon bonyolult lelki folyamatokat is a lehető legegyszerűbb módon fejezi ki. Valahogy emlékeztet arra, ahogyan a népművészek alkotnak.

Egyszerre hiheti azt az ember, hogy a semmiből alkotnak új világot, és ugyanakkor mindent a hagyományból merítenek. Olyanok, mint a nótafák, hajdani népi énekesek, akik mindent megtanultak az elődöktől, bámulatos emlékezőtehetségük őrzi az alkotásokat, és ezek alapján szólalnak meg, ha valamilyen közvetlen eseményt kell megörökíteni. Erre a ritka esetre Faragó József hoz fel példát a *Balladák földjén* című könyvében. Roberto Leydi népdalgyűjteményéből tudhatjuk, hogy az első olasz népdal egy ötszáz éves kódexben szerepel.² A népművészet és a műköltészet közötti átjárhatóság az olasz művészetben oly erős volt, oly nagymértékben volt jelen, hogy épp ezért a látszati közelségért sok mindent nem rögzítettek kellő időben, és ezért érezték azt az olasz néprajz kutatói, tudósai, hogy az eredeti források tudatos és következetes feltárásában a huszonnegyedik órában vannak. Az olasz esküvői szokásokról az első összefoglaló könyv csak 1965-ben jelent meg.³

A műköltészet és a népdal összefonódásának, ilyen sorsos kapcsolatának az alapja az, hogy a kereszténység közvetlen és nagyon őszinte rügyfakadása Itáliában volt. Ezt nem érintette meg a hatalom azon a szinten, ahogyan azt a „legkeresztényibb” Franciaország igyekezetett saját magának kisajátítani, majd jóval később, amikor arról volt szó, hogy Európa az iszlám hatalom alá kerül-e, a francia király, jól felismert érdekből, a törökökkel szövetkezett. Itt az igazság isteni ereje és a hatalmi érdek ütközése van jelen, és számomra Giuseppe Verdi éppen azért az európai gyökér igazi és ritka nagy művésze, mert érzi a föld és az ember ősi és szerves kötődését. Oly rendkívüli jelenséget összegez, amely gyönyörű, látszólag túl egyszerű dallamai mélyén a mi szívünk titka. Ez a szeretet. Az igazi, a megélt. Az az ember volt, aki ad, és nem igényli azt, hogy ő jelen legyen ebben az eseményben. Az maradjon meg, amit tovább akar adni. Úgy vélem, hogy az ő esetében van jelen a leginkább mindaz, ami már Dante óta oly tökéletes volt az olasz szellemi életben. A Sommo Poeta idején természetes volt az, hogy a mezőn dolgozók zsoltárokat énekeltek – latin nyelven –, így lett természetes az is, hogy Dante tercinaít ugyanezek a földművesek hasonló hittel és meggyőződéssel énekeltek a mezőkön.

Hosszú és meddő kalandozás, veszélyes letérés lenne, ha a két, idejű ünnepelt – Richard Wagner és Giuseppe Verdi közt feszülő, kiélezett vitába itt belemennék.⁴ Szent meggyőződésem, hogy nagyon hamis dolog egy géniusztól számon kérni azt, amit nem valósított meg. Elsősorban azt kell látnunk, amit művészetével megteremtett, amit valóban kapunk, avagy kaphatunk tőle. Más kérdés az, hogy léthelyzetének ismeretében maga is érezheti a hiányt, maga is panaszolhatja Arany Jánossal együtt, hogy „mily kevés, amit beválték”, de itt az alkotónak és a körülményeinek az ellentétéről van szó: az alkotói szándék és a megvalósulás közti feszültségről, és nem végzetes és végleges hibáról. Itt leginkább azért fontos a két, idejű ünnepeltről szólnom, mert Wagner következetesen saját maga írta szövegeknyveit. Ezekkel kapcsolatban Babits Mihály is megkérdezte, hogy vajon a zenétől függetlenül milyen mértékben lehet megítélni ezeknek az igazi művészi, irodalmi értékét. A dolgot valójában az nehezíti meg, hogy magának a szövegnek a születését is az a szándék határozta meg, hogy a zenével együtt létezzen. Nem tudom, hogy Wagner vagy Verdi gondolt-e arra, hogy az előttük lévő szöveg milyen mértékben lehet irodalmi alkotás. Úgy vélem, hogy számukra a zene volt a legfontosabb, a hozzá kötődő minden művészi ágazatnak ezt kellett a színpadon a legnagyobb mértékben szolgálnia. A két zeneszerző közötti fő különbséget – irodalmi alapon – abban látom, hogy Wagner az eposzhoz áll közel, esetleg ahhoz a típusú drámához, amelyet Arisztotelész szerint egy-

egy eposzból kiindulva lehetne írni. Verdi szeme előtt ott lebeg a megzenésítendő dráma teljessége, de épp a zene lélekáradása miatt túl közel viszi a lírához, és itt találkozik azzal a szemlélettel, amelyet ő a népdalból magáévá tett, illetve azzal együtt született.

Szerintem a kettejük közötti különbségnek ez az egyik oka. Egy rövid írásnak nem lehet az a célja, hogy a múlt bizonyos alkotóira hengerített követ, terhet felemelje, semmisnek tekintse. Semmi ilyen szándékom sincs. Ez a megítélés már szinte hagyomány, és nagy erőfeszítés volna bármilyen érveléssel megváltoztatni, különösképpen, ha ez a hagyomány, ez a végleges ítélet igaz. Mi akkor Verdi csodája? Nagyon röviden és kockázatosan egyszerűen hangzón az, hogy operái esetében épp a művészileg, irodalmi-költészeti szempontból nem mindig tökéletes szövegekbe oly határozottan, akkora szellemi erővel tud lelket lehelni, hogy a zene élvezője számára eltűnik a fenti hiányosság. A szövegek, a költemények esendősége, gyarlósága nem létezik, mert Verdi képes arra, hogy a szavak olyan töltetet, esztétikai többletet, különös sugárzást kapjanak – zenéje által –, amelyet a költő nem tudott megadni nekik.

Nem a fentebb elmarasztalt hiány bővületében, hanem a Mester különös titkaként említem meg, valóban különös jelenség, hogy csak fiatalkorában foglalkozott Vittorio Alfieri műveinek a megzenésítésével. Az irodalomnak az ihlető hatását, erejét főképpen ekkor fogadta be. Ekkor szólaltatta meg zenei nyelvén a neki tetsző olasz irodalmi alkotásokat, de ezek a kísérletek elvesztek. A későbbiek során már nem tért vissza a zsarnokságot oly hallatlanul megvető, elutasító Alfierihez. Ily módon épp az a nagy költő „esett ki” a későbbiekben az ő érdeklődési köréből, – pontosabban mondva – életművéből, aki az egész olasz reformkornak sziklaszilárd alapzata volt, akitől a nagy nemzeti mozgalom képviselői közvetlenül tekintettek vissza Dantéra. Carlo Gatti sorait már fentebb idéztem. Vittorio Alfieri kétszázötven évvel ezelőtt halt meg. Giuseppe Mazzininek is ihletője volt a nagy olasz költő, író és gondolkodó. Nem véletlen, hogy világlátása az ifjú Verdi lelkébe is beivódott: kitörülhetetlen nyomot hagyott maga után. Ezzel is magyarázható az a végtelenül nagy tisztelet, amelyet Verdi az olasz szabadsághősök iránt érzett. Az idős Mester előtt a kor nagy olasz költője, a későbbi Nobel-díjas Giosuè Carducci is tisztelgett, de mindez joggal ébreszthet némi hiányérzetet az emberben, mert annyira nem hatottak egymásra, mint ahogyan gondolnánk.

A fentiekből következik, hogy Verdi irodalmi kapcsolataiban nagy szerepe volt annak a barátságának, amely őt Giulio Carcanóhoz – Shakespeare olasz fordítójához – fűzte.⁵ A mi számunkra külön szerencse, hogy a nagy angol drámaíró alkotásaiból Arany, Petőfi és Vörösmarty is ültetett át remekeket anyanyelvünkre. Ezzel a magyar Shakespeare hazai, magyar nyelvű glóbuszon való létét teremtették meg, illetve erősítették – Kazinczy Ferenc magyar *Hamletje* után. Carcano viszont az olasz Shakespeare létalapját adta meg úgy, hogy Verdire ez hatott. A szövegek esendőségéből éppen a Carcanótól kapott kép – benyomás – alapján tudott kiemelkedni. Amit látszólag elveszített azzal, hogy nem nagy és híres olasz drámák alapján írt operát, mindenféleképpen megnyerte azzal, hogy az emberiség közös kincseivé vált remekeiknek adott olasz színezetet: ezek operaváltozatukban olaszul, olasz zenei látás alapján eresztettek további gyökeret az emberiség tudatában. Így is otthonra találtak sokak szívében.

Kodály Zoltán mutatta ki, hogy Liszt Ferenc zenei látásában, gondolkodásában mily nagy szerepe volt az olasz zenének. Innen ágazott tovább az ő kiapadhatatlan érdeklődése. Ilyen alapon valóban tanulságos az a tény, hogy a legnagyobb zenét, a legátfogóbbat

Dante és Tasso kapcsán a magyar zeneszerző adta a világnak. Mindez semmilyen értékítélet sem akar lenni. Csupán azt húzom alá, hogy Liszt irodalmi érdeklődése más jellegű volt, mint Verdié. A legmeglepőbb az volna, ha egyezne. Közelségük többféle – akár Dante vagy Shakespeare kapcsán. A nagyon eltérő sors, élethelyzet hozta azt magával, hogy Alessandro Manzoni eleve nem lehetett úgy jelen Verdi művészetében, mint Shakespeare vagy Schiller. Ám az olasz romantika nagy regényíróját Verdi rendkívüli módon tisztelte és szerette. A Rossini halálát elsirató gyászszene közvetlenül, Verdi kívánsága szerint nem született meg. (Zeneszerző társakkal együtt akarta azt megalkotni.) Manzoni halála lett a végső ok arra, hogy megalkotta a *Requiemet*.

A *Pater Nostert* Jézus ajándékozta a követőinek. Ez az ima többféle fordításban is hamar elterjedt, de az oly kötött formában létrehozott átültetései, mint a *tercina*, sokáig nem voltak. Sőt, az igazi és az eredeti szöveghez méltó ilyen jellegű irodalmi alkotás csak egy van, mégpedig Dante *Purgatóriumának* IX. énekében. Verdi ezt zenésítette meg. Ennek a közvetlen társa az *Ave Maria*. Ez az utóbbi az *Othello*ban felcsendülő imának az előképe. Verdi arról is vallott, hogy nagyon szerette a dantei versformát, a *tercinát*. A nagy főmű századik énekének, az istenlátásnak az élménye meghatározó erővel élt lelkében. Az olasz irodalom legnagyobbjainak a verszenéje hatotta át. Oly titokzatos és örök áramlás szól ezekből a hangokból, hogy a közös rezgéssel, rezdüléssel túlfeszítik a szűk korlátú lét kereteit. A térnek és az időnek, a magasabb minőségnek oly átélését adja, amelyet csak a legkiváltságosabb pillanatokban érezhetünk. Ezért lenne kevés, végső soron nagyon is felületes egy olyan felsorolás, amelyből kiderülne, hogy a kor nagy, jelentős olasz irodalmárai közül kikkel volt kapcsolatban. Az elődök művei is valamilyen bonyolult és nehezen kibogozható hálóval vették körül az ő egész létét. Ebben ugyanúgy jelen volt az olasz föld éltető lehelete, a virágok illata, a csermelyek csobogása, a hullámok korbácsolta tenger robaja, a napfény izzó tündöklése, mint a műköltészet legnagyobb verszenéje. Ezek a fordulatok meg-megjelennek a szöveggönyvekben is. Az eredeti forrás Verdi előtt mindenféleképpen világos lehetett.

Erre talán a legérdekesebb példa *Az asszony ingatag*,... ária a *Rigolettó*ból. A bevezető rész alapgondolata és a benne szereplő kulcsszavak Torquato Tasso *Amintájából* váltak ismertekké, híresekké: „az asszony ingatag, természetére / jobban hajlik, mint bokor a szélben, / vagy a kalásznak a vége.”⁶

Az olasz, sőt az európai történelemnek, irodalomnak nagyjai is fel-felsejlenek – leszármazottaikban, családi kötődésük kapcsán – Verdi körül. Közöttük talán a legérdekesebb Maria Piccolomini. A család leghíresebb irodalmár tagja volt Enea Silvio Piccolomini, Janus Pannonius barátja, a későbbi II. Pius pápa.⁷ Maria Piccolominit Verdi a legalkalmasabbnak találta arra, hogy a *Traviata* nápolyi bemutatóján énekelje a címszerepet. Párizsban is nagy sikert aratott Violetta alakításával. Verdi nagyon ragaszkodott hozzá. A *Lear király* tervezett előadásában is kiemelkedő szerepet szánt neki, de a gyönyörű és egyedüli tehetségű lány korán férjhez ment, és soha többé nem lépett fel színpadon.

Olaszország himnuszának a szövegét Goffredo Mameli írta húszévesen, Rómában, és két évvel később ugyanott halt hősi halált. A verset megszületése után Michele Novaro zenésítette meg 1847-ben. Verdi a Római Köztársaságot *A legnanói csata* című szerzeményével köszöntötte. Novaro zenéjében nem mindenki lelte örömét. Többen úgy tartották, hogy kifejezőbb, tökéletesebb szerzemény kellene a megszülető Olaszországnak. Mazzini ezért kérte fel Verdit, hogy zenésítse meg Mameli himnuszát. A munka elkészült,

és 1848. október 18-án kelt levelének a kíséretében küldte el Verdi Párizsból az olasz szabadsághősnek. A levél tanulságos, kiderül belőle, hogy Verdinek igazi költői alkata volt. Ilyen alapon kért néhány változtatást. A körülmények hatalma azt hozta magával, hogy Verdinek éppen ez a műve nem lelhetette meg az utat a kortársak és az utódok szívébe. Évtizedek során megszoktam, hogy az olaszok is két himnuszot emlegetnek. Mameli alkotása mellett a *Nabuccóból A rabszolgák kórusát* hasonló tisztelet vette körül.

Verdi tudta jól Dantétól, hogy a szó hatalom. Nemcsak a jóra, hanem a rosszra is fel lehet használni. Ezért nagy a tehetséggel megáldott ember felelőssége, mert adottságaival mások szenvedését, pusztulását is előidézheti. Verdi az olasz irodalomból is azt építette be művészetébe, ami az életet szolgálta; végső kicsengésében a megbékélést hirdette, a szeretetet. Korának meghasonlását józanul látta. Azon a választáson, amelyen Garibaldi politikusként is szolgálhatta volna hazáját, nemes szándékát a firenzeiek elutasították. A nagy szabadsághős ugyanúgy küzdött tovább lankadatlan, töretlen hittel, mint ahogy Verdit sem tántorította el a kudarc, mert a legmélyebb szakadékból is fel tudott emelkedni. Abból, amelynek a hatására valóban kiejtette egy időre a tollat a kezéből feleségének és két gyermekének a halála után.

A reneszánsz végén, a barokk hajnalán egyre inkább a zene lett a legmeghatározóbb, legkedveltebb művészeti ág. A szó művészetét – a nyelv lehetőségeit – a tudósok az 'egy szó egy fogalom elvé'-vel igyekeztek korlátozni. A szív kívánalmait nem tudták visszafogni. A költészetben ellenhatásként születtek meg a képi zuhatagok, és velük párhuzamosan olyan remekművek, amelyben a költők a legnagyobb zenei hatásra törekedtek. Így vezetett minden út a lélek végtelen és közvetlen áradásához. Énekhang csendült fel, a hangszerek korábban elképzelhetetlen olyan összhangja, amelyben az emberi lélek újra magára talált, újra önma-ga lehetett. Jó négy évszázaddal ezelőtt jelent meg az opera. Egyedüli, másutt és máskor nem látott világba suhanhatott át az ember: a színpad káprázatos világában érezte meg, hogy a hétköznapi lét hiánybetegségére van gyógyír, mert ott várja a teljesség, a művészet örök birodalma. Két évszázad tovasuhant, és megszületett Giuseppe Verdi. Népe legtisztább óhaját, sóvárgását érezte meg, és fejezte ki. Azt a nagy kiteljesedést, amelyre mintegy másfél évezreden át kellett várni. A független Itália számára nyitotta meg az emberek szívét. Neve ezért cseng egybe a nagy hazafiakéval: Garibaldi, Cavour és Mazzini csodálatos tetteit, korát nem lehet elképzelni az ő zenéje nélkül.⁸

Jegyzetek

¹ Carlo Gatti: *Verdi*. Gondolat Könyvkiadó, Budapest, 1967. 20. o.

² Roberto Leydi: *I canti popolari italiani*. Milano, 1978. 240. o.

³ Giuseppe Profeta: *Canti nuziali del folklore italiano*. Firenze, 1965.

⁴ Ennek az ellentétnek a bemutatását és feloldását lásd: Franz Werfel: *Verdi*. Zeneműkiadó Vállalat, Budapest, 1960.

⁵ *Verdi barátjának tehetségét bizonyítja az is, hogy fordításai a későbbi időben is megállták a helyüket. Teatro di Shakespeare. Scelto e tradotto in versi da Giulio Carcano. Napoli, Libreria Editrice Bideri, S. Pietro a Majella, 1910.*

⁶ 370–372. sor

⁷ V. László királyunk számára pedagógiai könyvet írt. Az egyik latin nyelvű novellájának a fordítása, verses átdolgozása a pataki vár közelében született. Ez a Pataki Névtelen. Más munkáját is olvashatjuk magyarul: Aeneas Silvius Piccolomini: Pápa vagy zsinat? Magyar Helikon, Budapest, 1980.

⁸ A Zempléni Múzsza szerkesztősége e tanulmány közzétételével tiszteleg Verdi születésének 200. évfordulója előtt.

Erdei Viktor: Haszid

Harsányi László

Az Országos Magyar Izraelita Közművelődési Egyesület és a Művészakció (1939–1944)

Darányi Kálmán miniszterelnök 1938. március 5-én elmondott győri beszédében a fegyverkezési program meghirdetése mellett azt is leszögezte, hogy Magyarországon van zsidókérdés, és ezt a problémát törvényes úton rendezni kell. 1938. május 29-én életbe lépett az úgynevezett első zsidótörvény (1938:XV. tc.) „a társadalmi és gazdasági élet egyensúlyának hatályosabb biztosításáról”, amely egyes értelmiségi munkakörökben 20%-ban korlátozta a zsidók számarányát.¹ Az 1939-ben elfogadott második zsidótörvény (1939:IV. tc.) indoklása szerint a zsidók közéleti és gazdasági térfoglalásának korlátozásáról szólt; ez már 6%-ban korlátozta a zsidónak minősített magyar állampolgárok arányát az értelmiségi pályákon.² Számos területen azonban a zsidó munkavállalók kiszorítása a munkahelyekről, egyáltalán az élet és a boldogulás különböző területeiről ennél az aránynál sokkal nagyobb volt már ekkor is.³

Bánóczi László,⁴ a Művészakció egyik vezetője 1941-ben így emlékezett erre az időszakra: „Az első zsidótörvény még törvény se volt, amikor a színházak egy része már végre is hajtotta [...]. Mire a második zsidótörvény megszületett, már semmi végrehajtnivaló nem maradt, vagyis pontosan a színházak területén a „gleichschaltolást” mindennél alaposabban és nagyon iparkodó gyorsasággal végezték el.”⁵

Az első zsidótörvényt követő néma csendet, vagy éppen zajos helyeslést alig törte meg más hang. Éppen ezért kell itt is megemlíteni annak az 59 magyar értelmiséginek a tiltakozását, akik a különböző lapokban megjelent deklarációjukban így írtak: „Mi magyar írók, művészek, és a tudomány munkásai, különböző világnézetek és pártállások szószólói, különféle társadalmi rétegek szülöttei és tagjai, akik a legkülönbözőbb hivatásokban és munkakörökben dolgozunk, akik valamennyien az évezredes magyar művelődés megtartásának és gyarapításának rendeltetését vettük örökbe, mi, akik valamennyien keresztény családok leszármazottai vagyunk, az emberi becsületérzés és igaz kereszténység, a józanság és hazafiasság magától értetődő egységével és szilárdságával emeljük föl szavunkat az állampolgári jogegyenlőség elvéért, melyet az úgynevezett „társadalmi egyensúly hatályosabb biztosításáról” szóló törvényjavaslat” megvalósulása esetén törölne a magyar alkotmányból.”⁶

1938-tól kezdve a zsidótörvények negatív hatásainak enyhítésére, a zsidók megsegítésére olyan intézmények, programok születtek, mint például az OMZSA (Országos Magyar Zsidó Segítő Akció) és a MIPI (Magyar Izraeliták Pártfogó Irodája).⁷ A Hevesi Simon⁸ neológ rabbi javaslatára és elnökletével 1909-ben megalakult Országos Magyar Izraelita Közművelődési Egyesület (OMIKE) csatlakozott ezekhez a kezdeményezésekhez. Érdeemes megjegyezni, hogy az OMIKE a neológ hitközség(ek) aktivitásának eredményeként jött létre. Az egységes zsidó felekezet 1868-as szakadását követően (ortodoxok,

neológok, statusquo ante) a neológ közösség vált a magyar közéletben meghatározóvá intézményeiben és hatásában is.

Az OMIKE 1939 októberében indította Művészakcióját azzal a céllal, hogy egyrészt a magyar zsidóságot „megtartsa azon a kulturfokon, melyre annak eddigelé felemelkednie sikerült”,⁹ másrészt azokat a zsidó képzőművészeket, írókat, zenészeket kívánta munkához, jövedelemhez, és – nem mellékesen – bemutatkozási lehetőséghez juttatni, akik a zsidótörvények következtében kiszorultak a korábban számukra is nyitott intézményekből. A Művészakció tevékenysége kevéssé ismert a széles nyilvánosság előtt, még a hazai zsidó közösség sincs tudatában e kezdeményezés korabeli jelentőségének. A kutatás feladata ezért – egyebek mellett – az, hogy dokumentumokkal bizonyítsa: a magyar zsidóságnak volt egyfajta válasza 1939–1944 között a diszkriminatív rendelkezésekre.

Aszódi Weil Erzsébet: Falusiak pesten

Az OMIKE Művészakciója

Az elmúlt években született ugyan néhány tanulmány,¹⁰ illetve egy fontos forráskiadvány¹¹ az OMIKE működéséről, mégis az állami levéltárak és hitközségi irattárak, könyvtárak, múzeumok e működést leíró dokumentumainak feltárása, feldolgozása a mai napig nem, vagy csak nagyon részlegesen történt meg. Az eddig feltárt korabeli dokumentumokból nyomon követhető, hogy Magyarországon – már a 19. század második felében – megfogalmazódott egy zsidó kultúregyesület létrehozásának gondolata. Első alkalommal Löw Lipót¹² vetette föl ennek lehetőségét 1865-ben, szinte egy időben (1860) a Párizsban megalakult Alliance Israélite Universelle-lel. Többszöri kísérlet után 1909-ben alakult meg az OMIKE, elsősorban közművelődési feladatok ellátására; emellett szociális funkciók betöltésére is nemegyszer rákényszerült. A várakozást és az ennek megfelelő sikert jelzi, hogy 1913-ra a taglétszám már megközelítette a 6000 főt.¹³ A felolvasó- és kultúrestek mellett könyvtárakat működtettek, majd 1911-től a Mensa Academicán diákékeztetést biztosítottak. A numerus clausust¹⁴ követően az 1920-as években az OMIKE nemcsak a Mensa háború előtti tevékenységét újította meg, hanem ezen túl a külföldi egyetemeken, főiskolákon tanuló zsidó fiatalok támogatására is szervezett gyűjtéseket. 1933-ban megnyitották az OMIKE ifjúsági templomát. Folyamatosan szerveztek kulturális és művészeti eseményeket. Tevékenységének kiszélesítésére az OMIKE vidéki fiókjait hozott létre, például Békéscsabán, Debrecenben, Salgótarjánban, Törökszentmiklóson.

Az OMIKE egész tevékenységében – a kezdetektől fogva – nagy jelentőségű volt a kultúra szinte minden területén kifejtett munka. Már 1911-ben megnyitották az OMIKE könyvtárát 2000 kötettel, folyamatosan rendeztek előadásokat, felolvasóesteket; almanachot adtak ki. Az OMIKE támogatta a korszak egészében fontos szerepet betöltő zsidó folyóiratot, a *Múlt és Jövőt*. Az 1910-es években folyó kulturális tevékenység értékviszonyait talán a Hevesi Simon *Új kulturális munka* című cikkében leírtak foglalják össze legjobban: „Minden korszak a maga fejével gondolkodik és a maga fejével téved. Azok az elvek és alapfogalmak, melyeket örök igazság gyanánt tisztelni megtanultunk, ki vannak téve a korszerű elméletek ostromának. Számot kell vetnünk önmagunkkal, hol van az összehangolódás határvonala az örök igazságok és a korszalmékek között.”¹⁵

A numerus clausus bevezetése után, mivel ennek nyomán nem vettek fel zsidó növendékeket a Képzőművészeti Főiskolára, 1921-ben létrehozták az OMIKE képzőművészeti szabadiskoláját. Az iskola vezetői olyan rangos művészek voltak, mint Fényes Adolf és Magyar-Manheimer Gusztáv. Nagyon fontos év volt a képzőművészeti programok szempontjából 1924. Ekkor jelentették meg az OMIKE Haggadáját,¹⁶ amelyet Zádor István 25 rajza illusztrált, és ennek az évnek a termése az a mappa, amely 12, az OMIKE által felkarolt zsidó művésztől tartalmaz eredeti rajzokat. 1926-ban Weiller Ernő¹⁷ ügyvezető alelnök így értékelte az OMIKE Kultúrotthonának munkáját: „Kulturális kérdésekben az OMIKE, hivatásának megfelelően, a magyar zsidóság centrumává fejlődött, mert az ország bármelyik hitközségében rendeznek kulturális előadásokat, az OMIKE vezetőségének tanácsát, támogatását minden alkalommal kikérik.”¹⁸

Az 1920-as évek végére egyre sűrűbbé váltak a kulturális rendezvények, sorra alakultak a különböző kulturális szakosztályok, részlegek. 1933-ban nagyszabású kiállítás nyílt a fiatal művészgárda bemutatására. 1935-ben rendezte meg az OMIKE a Dohány utcai zsinagógában nagyszabású oratóriumestjét, amelynek fő attrakciója Ernest Bloch *Avodat*

Hakodesh [Szent Szolgálat] című műve volt. 1936-ban nyitották meg a Hollán utcai új kultúrtermet, amely később a Művészakció hangversenyeinek adott otthont. Utólag azt mondhatjuk, még időben, mivel a vészterhes események 1938-ban felgyorsultak. Az első zsidótörvényt követően – alig is lepezve, hogy létének egyik fő célja éppen e törvény végrehajtása – létrejött a Színművészeti és Filmművészeti Kamara.¹⁹ A kamara csak korlátozott számban vett fel tagjai közé zsidó származású színészeket és színházi dolgozókat, majd az egymást követő szigorítások nyomán egyre-másra jöttek a kizárások. Aki viszont nem lehetett kamarai tag, vagy elvesztette tagságát, annak nem volt lehetősége színpadra lépni. Levéltári források arra utalnak, hogy megkezdődött a zenekamara szervezése is, de az végül nem jött létre. (Ennek története és a „kudarc” oka, valamint a tervezet szerzőjének, Dohnányi Ernőnek az ügyben játszott szerepe egyelőre ismeretlen, további kutatásokat igényel.)²⁰

Az egyre kritikusabb helyzet mozgásba hozta az érintett zsidó értelmiségieket, majd a meglévő zsidó intézményeket is. Fellegi István, a soproni és a kaposvári színház rendezője így ír erről: „...e sorok kizárólagos célja a magyar társadalom figyelmét felhívni arra, hogy szent kötelessége, történelmi kötelessége, talán legfontosabb tennivalója, hogy ne hagyja elpusztulni a soraiból való művészeket.”²¹

1938 októberében a *Múlt és Jövő* közli azt a memorandumot, amely beszámol arról, hogy a Pesti Izraelita Hitközség keretei között megalakult a „Magyar zsidó irodalmi és művészeti bizottság”. A kezdeményezést és a programot nagy számban üdvözölték olyan kiváló művészek, mint például Ámos Imre, Erdei Viktor, Jándi Dávid, Kádár Béla, Scheiber Hugó, Szín György és sokan mások.²²

1939 májusában életbe lépett a második zsidótörvény, amely 6%-ban határozta meg a zsidónak minősített magyar állampolgárok arányát – egyebek mellett – a művészi pályákon. Számos eljárás, rendelkezés vagy a „korszellemnek való megfelelés”, az állásokért folyó verseny ezt az arányt a valóságban már nagyon korán a numerus nullus felé szorította. A *Magyar Zsidók Lapja* arról számolt be a nyár végén, hogy 4000 újságíró, színész stb. veszti el állását.²³ 1939 októberében a *Múlt és Jövő* visszatért az egy évvel korábbi kezdeményezésre, és beszámolt a Pesti Izraelita Hitközség keretében elképzelt „művészeti bizottság” sikertelenségéről. A festőművész Bálint Rezső jegyezte cikk az adott korban és helyen igen keményen fogalmazott: „A memorandum benyújtása óta egy év telt el. Közben országok tolódtak el, a háború is megindult. A mi ügyünkben nem történt semmi. [...] A művészek ügyét teljesen a koldusfrontra terelték.”²⁴

A háttérben komoly egyeztetési munka folyhatott (erről korabeli dokumentum még nem került elő, de az eredmény erre utal), mert ugyanebben a hónapban megjelenik az OMIKE Művészakciót elindító bejelentés. A felhívást az OMIKE teljes vezérkara²⁵ jegyezte. Érdemes kiemelni a szövegből néhány gondolatot: „A mai súlyos idők új és fokozottabb feladatokat hárítanak az OMIKÉ-re, amely hagyományaihoz híven ma is vállalkozik arra, hogy intézményesen gondoskodik a magyar zsidóság kulturális életszükségleteinek kielégítéséről. A nemes cél érdekében az OMIKE művészakciót indít [...]. A Művészakció célkitűzései: [...] a magyar zsidóságot megtartsa azon kultúrfokon, melyre annak eddigelé felemelkednie sikerült; és hogy tagjai számára rendezendő kultúresteken és kultúrmatinékon szóhoz juttassa a zsidó magyar előadóművészeket...”²⁶

1939 novemberében megalakult a Művészakció legfőbb irányító szervezete, az „OMIKE Kultúrtaácsa”. Első elnöke Ribáry Géza,²⁷ majd az ő halála után Stern Samu,²⁸ elnök-

helyettese Csergő Hugó volt. A Kultúrtaács 46 tagból állt, és a következőképpen tagozódott: OMIKE vezetősége (5 tag), Pesti Izraelita Hitközség (6 tag), pénzügyi bizottság, számvizsgáló bizottság és művésztagek (színészek, zenészek, írók, újságírók, képzőművészek). A Művészakció vezetője Bánóczy László igazgató, a művészakció két nagy tagozatának – a prózáinak és a zeneinek – művészeti vezetői Bálint Lajos és Komor Vilmos voltak.²⁹

A Művészakció bevételét nem a belépti díjak jelentették – ilyenek nem voltak. Az előadásokra ugyanis az OMIKE azon tagjai nyertek bebocsátást, akik a Művészakció pártoló tagjainak jelentkeztek, és a pártoló tagság díját kifizették. Ők ezután lehetőséget kaptak az előadások „díjmentes” látogatására. Ez például az 1939/1940-es évadban azt jelentette, hogy a tagsági díj befizetésének fejében a pártoló tag 24 különböző előadásból válogatva 24 befizetett pengő fejében 24 fenntartott helyet vehetett igénybe.³⁰

Előadások

1939. november 11-én megtartották a Művészakció első előadását a Wesselényi utcai Goldmark Teremben, amely ettől kezdve a Művészakció otthonává vált, osztozkodva a Pesti Izraelita Hitközség Hollán utcai dísztermével, valamint a Bethlen téri színházteremmel. Az előadást Ribáry Géza nyitotta meg, aki haláláig a Művészakció egészének motorja, meghatározó vezetője volt. Az első előadáson – amelyet irodalmi estként hirdettek meg – olyan nagyszerű színészek léptek fel, mint Ascher Oszkár, Bartos Gyula, Beregi Oszkár, Gellért Lajos, Kelen Dóra, Vidor Ferike és olyan írók, mint Szép Ernő és Várnai Zseni.

1939 novembere és 1944 márciusa között az említett színpadokon közel 700 előadást tartottak, színdarabokat, operákat, operetteket, kabarékat, irodalmi és artistaműsorokat. Ezekon – jelenlegi ismereteink szerint – 184 színész (nem számítva Lakner bácsi gyermekszínészeit), 112 zenész (énekes, hangszeres szólista, karmester, zenekari és énekkari tag), 20 író, költő, újságíró lépett fel, közöttük nagy számban a magyar kultúra kiemelkedő képviselői.

Ami az előadások számát illeti, már 1940 áprilisában elérték a 100. előadást. Ez mindenképpen jelentős siker, de az idáig vezető út nem volt zökkenőmentes. Ribáry Géza fel is panaszolja a gondok egy részét az 1940 márciusában tartott „Reprezentatív esten”: *„A zsidó magyar társadalom szívére építettünk, amely nem maradhat érzéketlen akkor, amikor támogatását kitűnő művészeink megmentése érdekében kérjük. Amikor megállapítom, hogy feltevéseinkben általánosságban nem is csalódtunk, akkor őszintén be kell vallanom, hogy a megértés és az áldozatkészség tekintetében táplált reményeink nem minden vonatkozásban teljesültek. Különösen társadalmunk vezető rétege maradt távol eddigi előadásainktól, holott művészeink számára minden anyagi szemponttól eltekintve is igen nagy megnyugvást jelentett volna, ha azt látjuk, hogy nemcsak a színpad nívója marad a régi, hanem a közönségük is.”*³¹

Az első évad végén Ribáry Géza mérlegre teszi az elképzeléseket és teljesítményeket. Volt rossz és jó hír egyaránt. A rossz hír – nem váratlanul – a Művészakció anyagi, pénzügyi alapjának törékenysége: *„...előállott egy jelentékeny deficit, amely bennünket arra kényszerít, hogy a tagdíjhátralékok behajtását erélyesen, ha kell, bírói úton is szorgalmazzuk.”*³²

A mérleg anyagi oldalához képest a mérleg erkölcsi oldalán – ahogy Ribáry fogalmaz – van ok az elégedettségére: a 125 előadás megtartása, a nagyszámú kiváló előadóművész felléptetése és a 40 ezer látogató. Emellett elégtételt jelentett az előadásokat látogatók egyértelmű elismerése. Az erkölcsi mérleg aktív (tehát pozitív) oldala olyan erős, hogy azt a passzív oldal nem ronthatja le. Az érthető technikai, szervezési problémák mellett legérzékenyebben az érintette a szervezőket, hogy voltak, nem is kevesen, akik a tagságot vállalták ugyan, de az előadásokat nem látogatták, másrészt olyanok is, akik a befizetési felszólításokra „*a legválogatottabb gorombaságokat vágták fejünkhöz*”.³³ Elismerve mindezeket a problémákat, ezeknél talán komolyabb ügyben tesz fel kérdést a *Képes Családi Lapok* két, egymást követő szeptemberi száma. (A cikkeknek nincs aláírójuk.): „...*felette sikerült a rendezőségnek egy bizonyos zárt kör számára dolgozni. [...] történt-e csak akár egyetlen megmozdulás is, amely a zsidóság anyagilag elesett tömegeinek lehetővé tette ezeknek az előadásoknak a látogatását?*³⁴ (...) *Azok is élvezhessék a zene és irodalom „lelki üdülést, felfrissülést és erőt nyújtó áldásait”, akiket a zsidótörvény oly mértékben sújt, hogy pénzt ilyesmire adni nem tudnak...*”³⁵

Van persze másfajta konfliktus is: a *Képes Családi Lapok* egy olvasója felpanaszolta, hogy „kitértek” is szerepelnek az OMIKE műsorán.³⁶ Bánóczy László válaszában közli, hogy minden szereplőnek írásos nyilatkozatot kell adnia arról, hogy az izraelita felekezet tagja.³⁷ Ebből az ügyből nagyobb sajtópolémia robbanhatott ki a zsidó lapokban, mert erre és csak erre reagál a *Magyarság* című szélsőjobboldali lap is, megjegyezve: ha nem tűrik meg a kitért zsidókat a saját színpadukon, „*akkor tűrjünk-e zsidó művészt a mi színpadainkon?*”³⁸

1941 elején az anyagi gondok részbeni orvoslására az OMIKE Kultúrtańcsa megalapította az OMIKE Művészakció Barátai Egyesületet, megválasztva vezetőjéül Stern Samut, a Pesti Izraelita Hitközség elnökét. Arra kérték a tehetősebb hittársakat, hogy támogatásukkal biztosítsák a Művészakció működőképességét. A Művészakció barátainak sorába azok kerülhettek be, akik legalább 500 pengő védnöki vagy 200 pengő alapítói adományt fizettek, vagy akik egy éven át vállaltak havi 20 pengő hozzájárulást, illetve akik szereztek legalább három alapítót, védnököt, barátot.³⁹ (Ekkor az OMIKE körülbelül 3000 pártoló tagjának tagságdíj-befizetése, a durván 72 ezer pengő nem volt elegendő a Művészakció fenntartására.) Az anyagi problémák részbeni orvoslására azután több díszelőadást rendeztek a Művészakció keretében, a kiemelt anyagi terheket vállaló támogatók számára. Mindenesetre az 1940/1941-es évad az egyre szörnyűbb külső körülmények ellenére jobban sikerült, mint a megelőző. Ezt jelzi, hogy az előadások és a látogatók száma egyaránt emelkedett. A 48 különböző műsor 141 előadást ért meg, és ezeknek összesen 60 ezer látogatója volt. A zsidó sajtó – hiszen más újságok, folyóiratok csak elvétve foglalkoztak a Művészakcióval – reagál is a sikerre. A hangvételel megítéléséhez persze tudomásul kell vennünk mindazokat a körülményeket, amelyek között a magyar zsidóság élt, miközben a folytatásról és a végről nem volt, nem lehetett tudomásuk. Ez akkor is igaz, ha tudjuk, hogy a férfiak egy része megkezdte munkaszolgálatát, és szivárogtak információk arról is, hogy mi történik a megszállt lengyel és ukrán területeken.⁴⁰

Ez idő alatt tovább romlott a társadalmi és politikai helyzet. 1941 augusztusában lépett életbe a harmadik zsidótörvény. Ez az úgynevezett fajvédelmi törvény a zsidók és a nem zsidók közötti házasságot tiltotta meg.⁴¹ Ezzel egy időben közel 20 ezer zsidót minősítettek „hontalannak”, és deportáltak elsősorban Kárpátaljáról, akiknek többségét SS-egysé-

gek – ukrán milicisták közreműködésével – Kamenyec-Podolszkijban, 1941. augusztus 27–28-án megölték. A *Magyar Zsidók Lapja* 1941 novemberében – a műfajt talán szerkesztőségi cikknek nevezhetnénk – így írt: „A Goldmark terem előadásai mindenesetre egy tragikus sorsfordulattól virágzottak ki és életre hívásukban az a szempont volt döntő, hogy ne veszítsék közönségüket – és kenyérüket azok a zsidóvallású művészek, akiknek alakja mögött a megváltozott viszonyok folytán összecsapódott a függöny a nagy színpadokon. De az OMIKE művészakciója e nagyon is komoly és sajnos semmiképp nem elhanyagolható és továbbra is legalaposabban kultiválandó cél mellett önálló művészi rangra emelkedett; az OMIKE művészakciója olyan kísérlet, amely már eredmény is.”⁴²

A következő, 1941/1942-es színházi évad végén joggal állapíthatták meg a szervezők, hogy minden statisztika tovább javult. Ez egyaránt igaz az előadások számára (206) és a látogatókéra (80 ezer). Bizakodóan írtak a lapok a folytatás lehetőségéről, beszámolva például arról, hogy „tömegesen jelentkeznek az OMIKE művészakció új pártoló tagjai”.⁴³

Új bemutatók, az előadások kiterjesztése csütörtök estékre, ezek mind a látogatottság növelése érdekében megtervezett változások voltak. Az új, 1942/1943-as évadot Stern Samu nyitotta meg, aki átvette az elhunyt Ribáry Géza feladatkörét is. A megnyitóban a sikerekről is beszámolva újból áldozatvállalásra kérte a zsidóságot, hogy a Művészakciót folytatni lehessen.

Zádor István: Rembrandt műterme Amszterdamban

1943 februárjában egy érdekes, elemző cikk jelent meg *A Magyar Zsidók Lapjában*. A cikk felteszi a kérdést, hogy milyen tényezők hozták össze, milyen tényezők jellemzik az OMIKE színházát. Kitér egy sajátos, fontos okra: „...[A művészgárda] *nemcsak az összes magyar színpadokról, de Közép-Európa csaknem valamennyi színpadáról egybegyűjtötte azokat a magyar származású zsidó művészeket, akik eddig a főváros nagy színpadain, a vidéki színpadokon, vagy külföldi metropolisok színpadain szereztek dicsőséget a magyar zsidó névnek.*”⁴⁴ A cikk részletesen felsorolja, hogy milyen művészi (tehát színész, zeneművész, képzőművész) és nem művészi (szervező, műszaki stb.) tevékenységekben foglalkoztatnak embereket a Művészakció kereteiben. Mint ebből kiderült, összességében 700 embernek biztosították a megélhetést. Ezt az utolsó teljes évadot – folytatva az előző évadok trendjeit – nagyon magas statisztikai adatok jellemezték. Az előadások száma 261 volt, és ezeket 92 ezer néző tekintette meg.

1943 őszén az új évad indítását elemezve Csergő Hugó, az OMIKE Kultúrtaácsának elnökhelyettese arról számolt be, hogy az induláskor már 3700 jelentkezőt regisztráltak, de úgy számolt, hogy elérik, akár túl is szárnyalják az ötezres létszámot. Természetesen nem tudhatta, hogy a Művészakció „életéből” alig több mint négy hónap van hátra. Decemberben még azt jelentették be – a *Száz év zsidó magyar költői* című antológia⁴⁵ kiadásának sikerén felbuzdulva –, hogy az OMIKE Kultúrtaácsa új irodalmi akciót indít.⁴⁶ És az évad – nagy tervekkel – megkezdődött, de a viszonyok egyre szorongatóbbakká váltak. Erről és a Művészakció színházi és zenei rendezvényeinek utolsó pillanatairól így vall könyvében Bálint Lajos: „...*nemcsak a társulat gyérült egyre a veszedelmes behívdokkal, de negyvennégy elején már a közönségben is érezhető volt, hogy a viszonyok egyre rosszabbak. Bár az évad kezdetén minden bérletet megvásároltak, a széksorokban egyre több volt az üresen maradt hely. Épp Molière egyik komédiájának a főpróbáját tartottuk, egy Szegedről jött fiatal rendező, Horvai István vezetésével, mikor a bejárati ajtó függönye mögül néhány német katona rontott be, és szakította félbe a próbát. A színház négyéves működését ezen a napon fejezte be.*”⁴⁷

Kiállítások

1939 és 1944 márciusa között hat képzőművészeti kiállítást rendeztek az OMIKE keretein belül. Az elsőt a Budapesti Zsidó Múzeumban, a következőt az OMIKE által bérelt Üllői úti kiállítóhelyiségben, majd háromszor újra a Zsidó Múzeum következett, és végül az utolsó a Budai Izraelita Nőegylet helyiségében. A kiállítások célja nem csupán, sőt esetleg nem is alapvetően az újonnan vagy esetleg valamivel korábban megszületett művek bemutatása volt, hanem a kiállított képek, szobrok árusítása is, hogy a kiállító művészek ily módon némi bevételhez jussanak.⁴⁸ Jelenleg nincs pontos adatunk arról, hogy miként jutottak kiállítási lehetőséghez a jelentkező művészek, vagy esetleg volt-e elutasítás, mert – bár vannak információk egyfajta előzsűri működéséről – a kiválasztás eljárása nem ismeretes. Összességében 165 festő, szobrász, grafikus mutatkozott be a kiállításokon, és ennek révén jutott a képek, szobrok egy részének eladásából valamilyen bevételhez. A kiállított művek száma a hat kiállításon 700 körüli volt. Pontosabban a kiállítások műtárgyjegyzékei körülbelül ennyi címet tartalmaztak, miközben ezeket elemezve láthatóvá válik, hogy sokszor ugyanaz a mű került bemutatásra az egymás utáni kiállításokon.

A kiállításokon csakúgy, mint a színházi előadások, hangversenyek, irodalmi műsorok fellépői között csak izraelita művészek mutatkozhattak be, áttértek nem. Kiszorultak tehát a bemutatkozó képzőművészek közül – hasonlóan a színészekhez és zenészekhez – azok, akik akár régebben tértek ki, akár bizonyos kétségbeesett „divathullámokat” követve, az előző években. Még így is lehetőség mutatkozott arra, hogy a 20. század első fele magyar képzőművészetének olyan reprezentánsai szerepeljenek, mint Jándi Dávid, Perlrott Csaba Vilmos, Scheiber Hugó, olyan, a későbbiekben meghatározóvá vált művészekkel együtt, mint Ámos Imre, Schönberger Armand vagy Vajda Lajos.⁴⁹

A Művészakció kiállításainak megszervezése sem ment könnyen. Az OMIKE patronálása előtt, tehát 1938 végén – 1939 elején csak arra telt az energiákból, hogy létrejöjjön egy olyan képeslapsorozat, amely tíz zsidó témájú képes levelezőlappól állt. Sós Endre cikkében prófétai szavakkal írja le – túlértékelve mindazt, ami addig történt – ezen akció fontosságát: „Az első zsidó tárgyú képes levelezőlap-sorozat itt van. Most már kizárólag a zsidó közönségen a sor, hogy teljesítse az idő parancsát: mecénási kötelezettségét, filelés művészetpártolói hivatását. Ha nem teljesíti, a zsidó művészekre pusztulás vár.”⁵⁰ Mindeközben az első zsidótörvény megjelenése, valamint a színészkamara megszervezése a képzőművészet területén sem maradt hatás nélkül. Nem világos, hogy kormányzati oldalon milyen elképzelések körvonalazódtak a képzőművészeti élet megrendszabályozására, de a politikai szélsőjobb mindenesetre e területen is megkezdte a követelések megfogalmazását. Erre utal a *Magyarság* című lap 1939. eleji cikkének részlete is: „A jobboldali művészek a magyar képzőművészet egészséges fejlődése érdekében írásban fektették le a gyógymódokat és személyesen adták át a kultuszminiszternek. A súlyos beteg magyar képzőművészet életben tartásához műtétet javasoltak, a kamara felállítását.”⁵¹

A képzőművészeti kamara végül nem jött létre, de a zsidó művészek fokozatosan eltűntek a különböző kiállításokról. Nyilván az egyre romló gazdasági viszonyok, a háborús készülődés sem kedvezett a festmények, szobrok „piacának”. Ily módon az OMIKE-kiállítások megszervezése sok, a maradék képzőművészeti piac más szegmenseiből kiszorult művész számára nagyon komoly esélyt adott, sőt nemegyszer az egyetlen lehetőséget jelentette a művészi lét biztosítására.

A jelenleg nem ismert technikájú zsúrizés mellett valamiképpen szabályozták a művek eladását. Erre mutat, hogy a megtalált műtárgyjegyzékek minden kiállított festmény, rajz, szobor árát közölték. Az árak mértékének reális volta nehezen ítélné meg. A rajzokat általában 100 pengő alatti áron hirdették meg, a festmények ára általában több száz pengő volt, a szobroké széles sávban szóródott. (A legmagasabb árat a festmények közül Gimes Lajos egyik képe érte el – igaz, 1944 elején –, 2500 pengőt. Ennél is feltűnőbb, hogy Farkas Aladár egyik szobrát 1943-ban 6000 pengős árban regisztrálták.)

A *Magyar Zsidók Lapja* az első, 1939. decemberben megnyílt kiállítás sikeréről szóló beszámolójában több ezer látogatóról írt, valamint arról, hogy „az erkölcsi siker mellett az anyagi sem maradt el”.⁵² A beszámoló szerint majd mindegyik művésztől vásároltak a látogatók alkotásokat, és nemcsak a maguk számára, hanem a Zsidó Múzeum gyűjteményébe is. Fontos következtetésre jut Naményi Ernő⁵³ a *Libanon* című lap hasábjain a kiállításról szóló beszámolójában: „A művészetet a művészek felekezeti hovatartozósága szerint osztályozni nem lehet. Ez a kiállítás is bizonyítéka ennek a ténynek. Nem zsidó művészetet talál ebben a látogató, hanem a magyar művészek különböző megnyilvánu-

*lásainak kis gyűjteményét, amely teljes egészében a magyar művészet jellemvonásait viseli magán.*⁵⁴

Érdeemes megemlíteni, hogy már az első kiállítás kísérőiként megszervezték azokat a zenedélutánokat, amelyek sikeresen növelték a képek és szobrok eladási intenzitását. Ezek az akciók azután megmaradtak az összes következő kiállítás kísérő rendezvényeiként.

A második kiállítás – mint arról a sajtó beszámolt – mindenben felülmúlta az első sikerét, ahogyan fogalmaztak, a 130 kiállított kép és szobor jelentős művészi értékkel bír. (A kiállítást olyan művészek szervezték, mint Hermann Lipót és Zádor István.) Némileg kritikusabb hangot üt meg egy másik ismertetés, amelynek szerzője – Major Dezső⁵⁵ – így fogalmaz: *„A kiállítás anyaga jellemzően példázza annak a lehetőségét, hogy szükség esetén a művészpólitikai szempontok felfüggeszthetők, és előtérbe állíthatók a szociális tendenciák, amelyek a mai időkben parancsoló szerepet is játszanak.*⁵⁶

Egy másik vita is keresztülmetszette az OMIKE képzőművészeti kiállításainak történetét. Ennek a vitának az ütközési felülete az volt, hogy a kiállítások a magyar művészetet olyan módon (is) reprezentálják, hogy a kiállított művek témái szabadon, teljes egészében és kizárólag a művész ízlésétől, hangulatától függenek-e, vagy tegyenek eleget annak a másik kívánságnak, hogy minél több zsidó tárgyú mű kerüljön bemutatásra. Ez utóbbi „elvárásnak” tettek részben eleget például a harmadik kiállításon megjelenő képek, szobrok. Így ír erről, nem kis elégedettséggel, *A Magyar Zsidók Lapja: „Bibliai jelenetek, zsidó típusok, zsidó könyvcsendéletek, a zsidó népelet jelenetei ihletik meg festőművészeinket, szobrászainkat pedig Mózes alakja inspirálta.*⁵⁷ Ugyanez a lap a következő, 1943 áprilisában megnyíló, negyedik kiállításról érkekezve egészen máshová helyezi a hangsúlyt: *„Újból beigazolódik, hogy nincs felekezeti piktúra, csak jó, vagy rossz művészet van, de az azon felül, hogy európai, csak annak a földnek a lelkiségét tükrözheti, amelyen az alkotó művész él. Itt mutatkozik meg művészeink csendes munkájának eredményeiben a magyar táj lelket formáló ereje, amely mostoha viszonyok között is tiszta magyar művészetet produkál.*⁵⁸ A bizonytalanság mindvégig tetten érhető a korabeli zsidó lapokban megjelenő ismertetésekben.

A következő kiállítást még ugyanabban az évben, 1943 szeptemberében nyitják meg a Zsidó Múzeum helyiségeiben. A *Múlt és Jövő* azt emeli ki, hogy a kiállítás a világégés közepette oázist teremtett, *„a szépség, az emelkedettség utáni vágynak, az ég felé törésnek oázisát.”*⁵⁹ Mintha az OMIKE és a Művészakció vezetése tudatában lett volna annak, hogy milyen kevés idejük van hátra a programok lebonyolításából, sokuknak pedig az életből is. Néhány hónappal később, 1944 februárjában megnyitják az utolsó, hatodik képzőművészeti kiállítást. A megnyitó beszédet Vető Sándor, a Budai Izraelita Hitközség alelnöke tartotta. Néhány mondata annak a történelmi tudásnak, ismeretnek a fényében fontos, amellyel akkor még sem az OMIKE rendezői, sem művészeinek jelentős része nem rendelkezhetett, de amit néhány hónappal később megélni voltak kénytelenek, és amelyet mi, utódok, már sajnos tudunk: *„Gondok gyötrik a zsidó egyéneket [...]. De mi mégsem tudunk és akarunk megelégedni a tisztán vegetatív élettel, a primer szükségletek kielégítésével. Nekünk valami plusz is kell: olyasvalami, amiből kiérezzük Isten jelenvalóságát a világban, a lélek hatalmát az anyag felett. Ezt a pluszt, amelyre úgy áhítozik a zsidó lélek, a kultúrában és a művészetben, a könyvben, képben, szoborban és muzsikában találjuk meg. Dicsősége lesz a magyar zsidóságnak az eljövendő idők történetírói előtt, hogy jogi deklasszifikáltsága és szociális elesettsége idején is tudott erőt találni szép kiállítások szervezésére.*⁶⁰

A német megszállás, 1944. március 19-e után alig néhány héttel az összes zsidó szervezet, egyesület, így az OMIKE tevékenységét is betiltotta a Sztójay Döme vezette kollaboráns kormány. Voltak, akik a holokauszt áldozataivá váltak, voltak, akik elmenekültek, s voltak, akik a pesti, úgynevezett „nagy gettóban” vagy a „nemzetközi gettóban”, vagy éppen hamis papírokkal és ritkán nem zsidó segítők, embermentők közreműködésével bujkálva érték meg a felszabadulást.

Az OMIKÉ-t 1945-ben – az általunk vizsgált időszak utáni években – újjászervezik. Az Egyesület ebben a rövid időszakában erőfeszítéseket tett, hogy méltóképpen emlékezzen meg az 1939–1944 közötti évekről, az ott szerepet kapott művészekről, és nem utolsósorban az áldozatokról. 1951-ben története – más zsidó szervezetek történetével együtt – ismételten és végérvényesen befejeződött. Ezzel kijelöltetett a mi szerepünk, az utódoké. Megírni a magyar történelem legdicstelenebb korszakában élők egy részének történetét, azokét, akik lehetőségeik, képességeik szerint valamit, de nem is akármit: a magyar művészet folytonosságát, minőségét, teljesítményét mentették a szinte menthetetlen helyzetben. Kutatásunkkal ezt próbáljuk tenni, nem feledve, hogy ez csak az első lépések egyike, hiszen a történészekre, szociológusokra, művészettörténészekre és másokra még további feladatok várnak.⁶¹

Jegyzetek

¹ 1938–1944 között mintegy 21 zsidóellenes törvény és több száz rendelet született. Az első zsidótörvény szövegét lásd <http://www.1000ev.hu/index.php?a=3¶m=8070>, letöltve: 2013. február 16.

² A második zsidótörvény szövegét lásd <http://www.1000ev.hu/index.php?a=3¶m=8098>, letöltve: 2013. február 16.

³ Erről bővebben lásd Ungváry Krisztián: *A Horthy-rendszer mérlege. Diszkrimináció, szociálpolitika és antiszemitizmus Magyarországon 1919–1944. Jelenkor–OSZK, Pécs–Budapest, 2012. 419–433. o.*

⁴ Bánóczy László (1884–1945) rendező, színházi író, műfordító, az OMIKE Művészakció igazgatója.

⁵ Az OMIKE Művészakcióról. *Magyar Zsidók Naptára, 1941. 85–87. o.*

⁶ *Pesti Napló*, 1938. május 5. Csak néhány név az aláírók közül: Bartók Béla, Csók István, Darvas József, Féja Géza, Pálóczy Horváth György, Kodály Zoltán, Remenyik Zsigmond, Somlay Artúr, Szakasits Árpád, Zilahy Lajos.

⁷ 1938-ban alakult meg az American Joint Distribution Committee ösztönzésére a MIPI a Magyarországra menekülő külföldi zsidók, valamint a Magyarországról kivándorolni szándékozók támogatására. A segítségre szorulóak száma a zsidótörvények hatására megsokszorozódott. A Pártfogó Iroda tevékenységében mindhárom magyarországi zsidó vallási irányzat (ortodox, neológ, status quo ante) és a cionisták képviselői is részt vettek. A MIPI-hez többek között menekülttáborok, ingyenkonyhák tartoztak. A munkanélküliek számára ipari szakképző iskolákat állítottak fel, pénzzel, ruházattal, élelmiszerral segítettek a rászorulókat. Az anyagi háttér megteremtésére, a pénzgyűjtés lebonyolítására jött létre az OMZSA.

⁸ Hevesi Simon (1868–1943) rabbi, az OMIKE alapítója és egyházi elnöke.

⁹ Magyar Zsidó Levéltár, XI-A, T.77.65. Felhívás a zsidó magyar társadalomhoz. Az OMIKE új művész-akciója.

¹⁰ Így például Füzesi Róbert: Színház az árnyékban. Kolibri Kiadó, Budapest, 1990. 102. o.; Hasznos Judit–Garics Erika: Száz éves az OMIKE = Remény, 2009. tavasz, lásd <http://www.remeny.org/remeny/2009-tavasz/hasznos-judit-garics-erika-szaz-eves-az-omike>, letöltve 2013. február 16.; Palotás Katalin: Üldözöttek színháza = Remény, 2010. tavasz, lásd <http://www.remeny.org/remeny/2010-tavasz/palotas-katalin-uldozottek-szinhaza>, letöltve 2013. február 16.

¹¹ „Ósi hittel, becsülettel a hazáért!” OMIKE Országos Magyar Izraelita Közművelődési Egyesület 1909–1944. Szerk. Horák Magda. Háttér Lap- és Könyvkiadó, Budapest, 1998. A kötet alapvetően az Egyenlőség és a Magyar Zsidók Lapja OMIKE-vel kapcsolatos cikkeit gyűjtötte össze.

¹² Löw Lipót (1811–1875) rabbi, tudós, a magyar zsidóság asszimilációjának szorgalmazója.

¹³ Dr. Weiller Ernő: Az Országos Magyar Izr. Közművelődési Egyesület egy éve = Múlt és Jövő, 1913. május, 223–224. o.

¹⁴ 1920. évi XXV. tc. a tudományegyetemekre, műegyetemre, a budapesti egyetemi közgazdaságtudományi karra és a jogakadémiákra való beiratkozás szabályozásáról. Magyar Törvénytár, 1920. Franklin Társulat, Budapest, 1921. 145–146. o.

¹⁵ Múlt és Jövő, 1913. július, 295–296. o.

¹⁶ Szűkebb értelemben: elbeszélés, a zsidó szabadság története, az egyiptomi kivonulásra alapozva.

¹⁷ Weiller Ernő (1879–1944) az OMIKE ügyvezető alelnöke.

¹⁸ Az OMIKE kultúrotthonának munkája = Egyenlőség, 1926. február 20., 16. o.

¹⁹ 1938. évi 6.090. és 6.095. ME. sz. rendelet a színművészeti és filmművészeti kamaráról (1938. augusztus 26.). Magyarországi Rendeletek Tára, 1938. 1015, 1050. o.

²⁰ Dohnányi Ernő: Zenekamarai tervezet, 1938. október 13., Liszt Ferenc Zeneművészeti Egyetem irattára, 1154/1938.

²¹ Ne engedjük veszni a zsidó művészeket! = Egyenlőség, 1938. szeptember 1., 8. o.

²² Múlt és Jövő, 1938. november, 286. o.

²³ A Magyar Zsidók Lapja, 1939. augusztus 24., 5–6. o.

²⁴ Múlt és Jövő, 1939. október, 275–276. o.

²⁵ Dr. Hevesi Simon, Vészi Józsefné, dr. Buday-Goldberger Leó, dr. Deutsch Ernő, dr. Weiller Ernő, dr. Friedmann Gyula.

²⁶ Magyar Zsidó Levéltár, XI-A, T.77.65, Felhívás a zsidó magyar társadalomhoz! Az OMIKE Művészakció.

²⁷ Ribáry Géza (1889–1942) ügyvéd, az OMIKE Művészakció fő szervezője.

²⁸ Stern Samu (1874–1946) üzletember, a Pesti Izraelita Hitközség elnöke, az 1944. évi megszállást követően az ún. Zsidó Tanács elnöke.

²⁹ Lévai Jenő: Írók, színészek, énekesek és zenészek regényes életútja a Goldmark-teremtől. Budapest, magánkiadás, 1943. 16–17. o.

³⁰ AZ OMIKE új művész-akciója = A Magyar Zsidók Lapja, 1939. október 26., 7. o.

³¹ Beszámoló az OMIKE Reprezentatív-estjéről = A Magyar Zsidók Lapja, 1940. március 21., 15. o.

³² Az OMIKE Művészakció első évadjának erkölcsi és anyagi mérlege = A Magyar Zsidók Lapja, 1940. augusztus 1., 4. o.

³³ Uo.

³⁴ „Szélesebb rétegekre is sugározzék a kultúra” = Képes Családi Lapok, 1940. szeptember 22., 38. szám, 12. o.

³⁵ „Szélesebb rétegekre is sugározzék a kultúra” = Képes Családi Lapok, 1940. szeptember 29., 39. szám, 19. o.

³⁶ Meghaladja e tanulmány keretét, hogy kitérjünk a kereszténységet felvett (az izraelita felekezetet elhagyó) polgárok, a mi esetünkben a művészek helyzetére. De annyit meg kell jegyezni, hogy ők végül is még rosszabbul járhattak, hiszen a korábban megcélzott társadalmi csoport, felekezet esetleges befogadása ellenére a „zsidótörvények” már rájuk is vonatkoztak, és az ilyen vagy olyan okból elhagyott zsidó felekezet nem kívánt segítséget nyújtani nekik.

³⁷ Kitértek az OMIKE műsorán = Képes Családi Lapok, 1940. november 10., 16. o.; Kitért zsidó az OMIKE művészakcióján = Képes Családi Lapok, 1940. november 17., 45. szám, 12. o.

³⁸ Zsidó türelmetlenség = Magyarország, 1940. november 20., 5. o.

³⁹ Az OMIKE Művészakció barátai. A Magyar Zsidók Lapja, 1941. április 17., 4.

⁴⁰ Számos, az OMIKE-ben szerepet kapó művész időről időre bevonult munkaszolgálatra. Így például Ámos Imre, Bolmányi Lajos festők, vagy Gárdonyi Lajos, Nagy György színészek, és még sokan mások.

⁴¹ 1941. évi XV. tc. „A házassági jogról szóló 1894:XXXI. törvénycikk kiegészítéséről és módosításáról, valamint az ezzel kapcsolatban szükséges fajvédelmi rendelkezésekről” szóló törvény, 1941. augusztus 8. Szövegét lásd <http://www.1000ev.hu/index.php?a=3¶m=8168>, letöltve 2013. február 16.

⁴² A Goldmark-terem előadásairól = A Magyar Zsidók Lapja, 1941. november 13., 6. o.

⁴³ Tömegesen jelentkeznek az OMIKE művészakció új pártoló tagjai = A Magyar Zsidók Lapja, 1942. július 23., 6. o.

⁴⁴ Mielőtt a függöny szétnyílik... Honnan érkeztek a művészek az OMIKE színpadára? = A Magyar Zsidók Lapja, 1943. február 25., 5. o.

⁴⁵ A kötetben, amely 1942. decemberében jelent meg, a közel 100 költő között olyan ma is ismertek szerepeltek, mint Kiss József, Palágyi Lajos, Emőd Tamás, Somlyó Zoltán, Szép Ernő, Várnai Zseni, Komlós Aladár, Pap Károly, Zelk Zoltán, Zsolt Béla.

⁴⁶ Az OMIKE Kultúrtańácsa új irodalmi akciót indít = A Magyar Zsidók Lapja, 1943. december 23., 4. o.

⁴⁷ Bálint Lajos: Művészbejáró. Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest, 1964. 247. o.

⁴⁸ A fellelt, de korántsem teljes adatok arra engednek következtetni, hogy a különböző hivatalos tárlatokon zsidó művészek nem állíthattak ki. Magángalériákban ugyanakkor bemutatásra kerültek még zsidó művészek alkotásai.

⁴⁹ Forrásunk a kiállító művészek személyét illetően egyértelműen a megtalált hat tárgylista volt. De újságcikkek arra engednek következtetni, hogy olyan művészek is kiállítottak, akik valamilyen okból az előzetesen elkészült „katalógusban” nem szerepeltek. Így például az első, 1939-es kiállításról beszámoló valamennyi lap, köztük A Magyar Zsidók Lapja (1940. január 25., 6.) a kiállító művészek között említi Berény Róbertet.

⁵⁰ Sós Endre: Zsidó festők = A Magyar Zsidók Lapja, 1939. június 30., 6. o.

⁵¹ Művészeti krónika = *Magyarság*, 1939. január 10., 13. o.

⁵² Az OMIKE képzőművészeti kiállításának nagy sikere = *A Magyar Zsidók Lapja*, 1940. január 25., 6. o.

⁵³ Naményi Ernő (1888–1957) közgazdász, művészettörténész, a Magyar Zsidó Múzeum igazgatója.

⁵⁴ Naményi Ernő: Zsidó művészek kiállítása = *Libanon*, 5. (1940)/1., 20–21. o.

⁵⁵ Major Dezső (1886–?) újságíró, író, filmrendező.

⁵⁶ Major Dezső: Az OMIKE Művészakció második képzőművészeti kiállítása = *Múlt és Jövő*, 1941. március, 43–44. o.

⁵⁷ Magyar zsidó képzőművészek tárlatnyitása = *A Magyar Zsidók Lapja*, 1942. január 15., 5. o.

⁵⁸ Az OMIKE Képzőművészeti csoportjának kiállítása = *A Magyar Zsidók Lapja*, 1943. április 22., 6. o.

⁵⁹ Az OMIKE képzőművészeti csoport V. kiállítás = *Múlt és Jövő*, 1943. október, 158. o.

⁶⁰ Megnyílt a Képzőművészeti Csoport téli kiállítása = *A Magyar Zsidók Lapja*, 1944. február 24., 10. o.

⁶¹ 2011-től kezdődően intenzív kutatást folytattunk Vizi Éva kolléganőmmel, hogy feltárjuk és megismertessük az OMIKE egész tevékenységét, de különösen azt az időszakot, amelyet 1939–1944 között „Művészakció”-nak neveznek. A kutatás, a dokumentumok, cikkek keresése még nem fejeződött be, mert remény van arra, hogy továbbiak fellelésével jobban és mélyebben ismerhető meg az Egyesület és a benne szerepet vállalók egész tevékenysége. A kutatást a következő intézmények támogatták: Magyar Zsidó Örökség Alapítvány (MAZSÖK), Open Society Institute, Tancsics Mihály Alapítvány. Köszönet illeti meg őket.

A lapszámunkban bemutatott képzőművészeti alkotások az alábbi gyűjteményekben találhatóak: Herman Ottó Múzeum, Miskolc; Jankay Tibor Művészeti Közalapítvány, Békéscsaba; Janus Pannonius Múzeum, Pécs; Kovács Gábor Gyűjtemény, Budapest; Magyar Zsidó Múzeum, Budapest; Nagy István Galéria, Baja; Óbudai Múzeum, Budapest; Petőfi Kulturális Közhasznú Nonprofit Kft./Orosházi Városi Képtár, Orosháza; valamint magántulajdonban. A fényképek közzétételéhez adott szíves hozzájárulásukat ezúton is megköszönjük.

Bán Béla: Fáradtság

Jankay Tibor: Anya gyermekkel

Glatter Gyula: Goldberger Leó, az OMIKE elnöke

Ámos Imre: Szentendrei táj

Csabai Ékes Lajos: Szent Péter templom

Bolmányi Ferenc: Fényváros

Retkes Attila

Az operett az ötvenes évek Magyarországon

Heltai Gyöngyi *Az operett metamorfózisai (1945–1956)* című tanulmánykötete az elmúlt időszak egyik legfontosabb hazai színháztudományi – illetve egyes fejezetei révén zene- és táncstudományi – munkája. A művelődéstörténészként, kulturális antropológusként ismert szerző, az ELTE keretében működő Atelier – Európai historiográfia és társadalomtudományok tanszék oktatója terjedelmes művében arra vállalkozott, hogy bemutassa az operett műfaját a háború utáni rövid demokratikus periódusban, illetve a kommunista diktatúra legsötétebb időszakában érintő változásokat, az ezekkel összefüggő kultúrpolitikai megfontolásokat. A tanulmánykötet közvetlen előzménye a szerzőnek a kanadai Laval Egyetem doktori programjában végzett kutatása, illetve a Csáky Móric témavezetésével sikeresen megvédett, francia nyelvű disszertáció. Heltai Gyöngyi az Atelier keretében is a francia társadalomtudományi kutatási módszereket követi – olykor markánsan eltérve a német és az angolszász tradíciótól.

Rögtön az elején érdemes leszögezni, hogy a címben szereplő metamorfózisok sokkal inkább torzulások, vakvágányok, mintsem igazi átváltozások. A vizsgált időszak politikusai – és a nekik mindenben megfelelni igyekvő kulturális intézményvezetők – ugyanis módszeresen megfosztották az operettet mindazoktól a sajátos, a kommersz műfaji keretek között is nagyszerűen érvényesülő közép-európai értékektől, amelyeket Kálmán Imre, Lehár Ferenc és kortársaik megteremtettek. Az így létrejött szocreál operett giccses és ízléstelen, témái ma már megmosolyogtatóak, de a maguk korában véresen komolyak voltak. Az 1945 és 1956 közötti magyarországi populáris zenés színháztudományt tehát semmiképpen sem azért érdemes tudományos vizsgálatnak alávetni, mert ebben az időszakban remekművek vagy igazán emlékezetes előadások születtek. Azért van értelme a mély és alapos analízisnek, mert az operett eltorzítása, az ehhez vezető lépéssorozat bepillantást enged a Rákosi-korszak döntési mechanizmusaiba, a kegyetlen és abszurd diktatúra hétköznapijaiba.

Az *Operett és kulturális emlékezet* című fejezet első tanulmánya Fedák Sárival, illetve a magyar bulvárszínházi kulturális örökség átértékelésével foglalkozik. Részletesen elemzi a primadonna népbírósági perét; bemutatta, hogy a színház világán kívül is népszerű, a két világháború közötti magyar „showbiznisz” élvonalába tartozó Fedák miért és hogyan lett ideális céltáblája a kommunista propagandagépezetnek. A letöltendő börtönbüntetésre ítélt és a színpadtól végleg eltiltott idős operettszínésznőt a korabeli sajtó egy letűnt, értéktelen kultúra bűnös szereplőjeként igyekezett beállítani. Fedák temetése (1955) még a korábbi befolyása visszaszerzéséért küzdő Rákosi Mátyás figyelmét is felkeltette: bírálta a belügyminisztert, hogy a gyászszertartást miért nem nyilvánította állambiztonsági szempontból kiemelt eseménynek. Fedák mellett Heltai Gyöngyi kötetében

még egy színész-legendával foglalkozik: Latabár Kálmánnak a kommunizmus éveiben sokat bíralt „öncélú játékmódját”, az ehhez kapcsolódó esztétikai értelmezési kereteket tárgyalja. Megvilágítja, hogy mit jelentett ezekben az években a Latabár által képviselt hagyományos komikum modellje, és hogyan fordulhatott elő, hogy a „kis Latyi” a kommunisták keresztútjébe került, de 1950-ben mégis Kossuth-díjat kapott. A fejezet másik két tanulmányában Heltai Gyöngyi szemantikai és kommunikációs szempontból elemzi az 1950-es évek első felének két legzajosabb budapesti színházi sikerét; illetve feltárja az operett eredetmítoszait, azok politikai összefüggéseit. Az átdolgozott *Csárdáskirálynő* (1954) és a hét év szünet után színre vitt *Az ember tragédiája* (1955) elemzése nem csupán esettanulmány. A Fővárosi Operettszínház és a Nemzeti Színház döntéshozatali folyamatainak feltárása, a premierekhez kapcsolódó politikai csaták és sajtóvisszhangok értékelése példaértékű.

Tanulságos – bár a tudományos elemzés mellett olykor nehezebben érthető esztétikai fejtegetésekbe bocsátkozik – a tanulmánykötet második nagy fejezete (*Operett és interkulturalitás*). Heltai Gyöngyi itt elsősorban a szocialista realista operett interkulturális modelljét igyekszik megfejteni. Gazdag művelődéstörténeti és színház-antropológiai háttéranyag birtokában részletesen elemzi az *Állami áruház* című operettet (1952), illetve az említett *Csárdáskirálynő*-adaptációt. A fejezethez függelékként csatlakozik egy nemzetpolitikai szempontból releváns, a kötet tematikájától azonban – a vizsgált korszak azonossága ellenére is – jelentősen eltérő tanulmány, amely a romániai magyar színpadok nemzeti témáit és motívumait, a „megőrizve megszüntetés” folyamatát, színház és kulturális emlékezet érzékeny egyensúlyát vizsgálja.

(Heltai Gyöngyi: *Az operett metamorfózisai 1945–1956. A „kapitalista giccs”-től a haladó „mimusjáték”-ig. Tálatum sorozat 7. Sorozatszerkesztők: Kulcsár Szabó Ernő – Sonkoly Gábor. ELTE Eötvös Kiadó, Budapest, 2012. ISBN 978-963-312-109-2*)

Mezei Gábor

monstrum 17

víz és ég természetű. a vizes földben, mint egy csont,
úgy áll, a földön kívül megrothad. csontján húsa éget,
hús eső fűszeres levében húsa mar, csontja szárad. ha
hét hétig áll benne, vize sós, húsa véres levet ereszt,
s megbűdösödik. nyeléskor csípi, első könnye elered.
sós az ég, leve árad.

penge/szél

a konyhaablak előtt áll. borotválkozik.
fehér hab fedi az egész arcát. túl sok
lett a hab, a száján is fehér hó van.
a száján kap levegőt. nemrég metszett
fák, fagyos szél. belefúj a hóba,
a száj körül semmi. fagyott rügyek
pengehideg helye. a hideg nyomai.
az asztalon tompa papírkés,
az ablakon túl levelek bontatlanul.

Kántor Zsolt

A nyelv a dolog elé siet

Maurice Blanchot - imitációk

A beszéd kristályszerkezetű vatta.
Nem szűnyogháló. Nem is raklap.
Bár tanulmányozhatjuk a kertet
a szavakból szőtt hálón át.
Átbújnak minden az ódák.
Az erdő a sűrűség élményére lesz „egy”.

Úgy támad fel, hogy rajta mész.
Minden lépés dolog s beszéd.
Törtrész felhő és Nap-ész.
Egy státer a Sturm und Drang darabja.
A nyelv a dolgot invitálja.
Ahelyett, hogy benne állna –
Már zöld állapotában learatja.
Együtt ebédelnek s földézik a múltat.
Ha ficánkolsz, konstrukcióként húzlak!
A képernyőn instant narratíva-bábok úsznak.
Egy kőgolyó sodorja el a Holdat.
A háttérzúgás egyre árnyaltabb.
A puding elfogyott, a tálat kinyaltad.

A lélek varratai

Heller Ágnesnek, gyorsan

Kezdetben volt a beszéd.
Minden baj belőle lett.
Az emberi mivolt elleni ész.
Majd a gázkamrás kezek.

Elsült a száj, mint az ész.
Kifolyt a tett.
S mintha a kétségbeesés
által születne műremek,

a papírt ellepték a legyek.
Majd a rettegésből kinőtt az est.
Nem bírt tovább sűrűsödni,
minden jellé vált, ami lett.

S ettől lenne a dolog telített?
Megértette, hogy a nyelv
kigondolja, - mi lesz?
De megint csak elszenvedi. Siet.

Urbán Ákos

Bagyrag

(részlet)

Kilencvenes évek ismerős szerelmes száma csorog a hangfalból, valahol a földszinten. Belemászott a képzeletembe Márton, és hogy mennyire semmi sem juthat eszembe, hogy mennyire kies tájat rejthet egy könnyen nyíló zár. Művirág. Senkit se ejtsen zavarba, vagy ne terheljen meg, ha kicsit is többet hallani ezeket a szívcsordító remekműveket, amikre én, a *szerelemgyermek* és még sokunk készült.

Mert mi történt volna, ha egy hónappal később születek? Tényleg semmi? Megtelik a Hold és újra elfogy, és az egész semmin sem változtat?

Egyszerűen belátható itt a gangon, kihűlt fejjel. Elfolyik, mint az eső a csatornába, elfoly-
nak azok az emlékek, elfolytak azok az évek és vagy megtalálom a módját annak, hogy megnevezzem, amit a bőröm alatt hordok, vagy viselem tovább.

Fényltem a sötétben, de a világosság erről nem akart tudomást venni. Fényltem, azokban a pillanatokban, mint egy izzadt testrészt. Elcsúszik rajta a szó - kés éle a ke-
mény tárgyon, a felismerés belém hasít. Ennyire makacsul elfedhetetlen a bűn, hogy eszembe és eszembe jut az a pár tucatnyi tragikus pillanat, és köztük lévő távolság, ami csakúgy, mint a szégyen, áthidalhatatlan.

Heni késik az ebéddel. A gang üres, Tintikutya egy szinttel feljebb fekszik, bundája átbújik a kovácsoltvas korlátan. A belső udvarban áll a levegő, de legalább hűvös. Nagy szecesz-
ziós polgári ház, hatalmas fehér falak, sosem melegszenek át. A körfolyosó belső udvar három oldalán végigfut, az utolsón pedig egy csupasz fal, srégen pár ablak, mögötte a lépcsőház. A vasút megy azon túl, azért nem terveztek arra az oldalra lakásokat, viszont nem hallatszik be semmi, teljes a csend. A negyediken lakom, az üres fallal szemben, te-
lis teli növényekkel. Egyébként egyedül. Ilyenkor várom az ebédet, dohányzom, locsolok a gangon, néha beszélgetek Klárikával, aki a bal oldali szomszédom. Mikor visszatér a fiától ragyog, jó ránézni, ha hallja, hogy rágyújtok, ő is kijön.

Viszont, ha a gyerekei régen nem hívták fel, napokig nem látni.

Nem szeretek egyedül lenni, félek, mikor arra gondolok, hogy a körülöttünk lévő tárgyak azért látszanak mozdulatlanok, mert tekintetünk mögött mozdulatlanok a gondolatok. Az egyedüllét felkavarja a teret, a leüledett dolgok pedig előlépnek. Eszembe jut valami, és ez által a mozzanat által lép elém új arcában a gang látványa. Dohányzás közben az ablakok ritmusa ütemet ver a szemközti falon, az árnyékok a tér mélyébe nyúlnak.

Az előjövő emlékképeket, történeteket nem gondolom újra, mint ahogyan a jobb oldali szomszéd ablakából kisétáló macska mozgását sem, amit végig megy a virágok mellett és végigjárja a lépcsőházat, sorban a többi szintek gangjait. Egyben folynak végig rajtam.

Vagy a hangulatom hozza elő őket, vagy egy tárgy. A korbát rácsairól egyszer az egykori iskolaablakból látható ágak jutottak az eszembe és azóta mindig.

Nem sodródtam, hanem igyekeztem a legtávolabb úszni az egykori otthontól. Amikor azt érzem, hogy beletestesül lényegével az iskolaudvar a nyomasztóan változatlan gangba... Heni késik az ebéddel.

Az iskola melletti nyírfasor felszólító módban állt, amikor teljesen elkésve battyogtunk be a kapun. Anyának reggelente gyakran volt rohama, habzott a szája, szemei, mint a csapba öntött víz, mélyükön forogtak, elapadtak, végül elhomályosultak. Nem tudtam levenni az arcáról a szemem, test ilyenkor egyenletesen rengett, mint a föld. Az iskolába menet egyikünk sem szól, csak mikor kiderül, hogy Ricsike megint elfelejtett valamit, de azt már nem árulta el, hogy mégis mit. Úgysem lett volna értelme visszamenni, mentünk inkább tovább, a folyosó üres volt, becsöngettek, bekéredzkedtünk, ki-ki a maga osztályában kért elnézést, vagyis én mondtam semmit, csak ledobtam a táskám a padba és magamban anyáztam egyet, Ricsike meg megszokásból bocsánatot kért, az órán tovább karcolta a padját.

A tesitanár hiányzott, helyettesítették, végig focizhattunk, bár ilyenkor eléggé fejvesztett a játék, mégis jó, ebben jó vagyok.

Onnantól kezdve gyakran volt anyánknak rohama, kiderült, hogy a többi baja mellé még epilepsziás is. Találtak egy újabb szót a szegyenre. Epilepsziás.

Állítólag mindig is furcsa volt, Heni szülésénél pedig megbomlott az elméje, aki pedig Ricsike után lett, az tényleg maga a megszegyenülés. Nem tudom magam helyett őt sajnálni, Heni tudja. Ricsikének meg természetes, ő csak így ismerte. Igaz, szeretni ugyan úgy tudott, boldog volt a gyermekei között és büszke volt ránk. Nem tudtuk viszonyozni, de neki nem esett rosszul. Vigyorgott, ha mi nem hagytuk, hát ölelgette Ricsikét háromszorosan, úgy is jó volt neki.

Apa és Anya egyszerre éltek külön ugyan abban a házban. Anya szeretett minket, Apa félt és ideges volt, fia, Ricsike Anyát szerette a legjobban, vagy egyedül csak Anyánkat szerette. Apa nem ivott, nem dohányzott, mint senki közülünk – jók akartunk lenni. Bár én ezt dühből nem tudtam magamról, a tanárok sem látták meg rajtam, pedig így volt. Heninek sikerült. Heni szorongott, de nem ítélkezett, nem törődött vele, hogy közöttünk nem volt, ki ítéletet mondjon, ezért családon kívüliek ítéltek el minket.

Az iskola mellett nyírfasor. Az ablakból nézve ágai vakon nyúlnak felfelé, kinövik az utcát, belenőnek a villanyvezetékbe, teleszórják levéllel az ereszt, ha esik, a falon csurog le a sáros lé.

Gondolattérképet rajzol Éva néni a táblára, hogy el tudjuk képzelni... Az ablakon nézek kifelé – az ablakot is telenőtte a fasor.

Ez a fasor volt a vár, mikor szünetekben az alsósok fogóznak – párosával futkároztak fától fáig, nyomták bele az ujjukat a kergek közé és gyúrták magukat felfelé a tépőzáras cipőkkel. Közben forgatták a fejüket, hol a fogó, akinek ott senkit sem ér elkapni.

A fogó szerepe állandósul, rajtamarad a bénákon. Az öcsém, Ricsike általában fogó, Heni alig volt az.

Az iskolaudvar egy nagy aszfaltnégyzet, hatvannégy színes vonallal. A sárga vonal vagy fél centi magasan domborodik ki az iskolapályából. Iskolapályája. Keringtek a kicsik, a ta-

nárok holdjai a pályán, a vonalakon. A felsősök leülnek a szélére, a fal alá és néznek, mert az kemény. Beszélgetnek, ki a hülye. Lacibácsi pedofil. Ezt is mondják. Durva kimondani ott egymás között ezeket a szavakat, de így olyan, mint egy közös titok, ami felett uralkodunk. Mintha csak mi tudnánk, Lacibácsi nem is. Mint ha csak mi tudnánk, de azért Lacibácsi nem is pedofil. Csak, mint egy nagypapa.

Délutánonként olyan meleg van a fal alatt, hogy hatalmasra duzzad minden, és mi erőtlen senkik leszünk.

Aztán becsöngettek, felálltunk Bettivel, az akkori és egyetlen legjobb barátnőmmel, sétáltunk befelé, mellettünk az elsősök és másodikosok rohantak, mögöttük a két ügyeletes tanár. Balog Gabika kifordult a vécéből, nekifutott Klárinéninek, elhadart egy bűvös mondatot. „Valaki szétkente a kakiját.” Klárinéni meggyorsította lépteit, egyenesen be a vécébe, mi pedig megálltunk az osztályterem előtt. Balhé lesz. Hamar visszaért vöröslő arccal a folyósóra, egyenesen az igazgatóiba, de megjött Feribácsi, a főcitanár. Be kellett mennünk a terembe. Az órán a gyűrthegységek kialakulásait vettük, Feribácsi önfeledten rajzolgatott a táblára. Mindenki a szétkent szarról suttogott, közben ütköztek a réteglemezek.

A szünetben a fiúk egyenesen a vécébe mentek, csak Krisztián maradt a padjában, mert ő leszarja. Mire a folyósóra értem, Ricsike dermedten állt az igazgatói előtt. Lezajlott a per. Odamentem. Ricsike sosem mert az iskolában kakilni, mert tavaly, elsőben bekakált a napköziben. Azóta csúfolják. Elém lépett Klárinéni, közölte, mint egy halálesetet, hogy „az öcsém szétkente a kakiját a vécében.” „Az öcsém sosem kakil az iskolában.” – vágtam a pecsenye arcába. Ricsike ijedten felém fordította és kitört belőle, hogy „nem én voltam”.

Az ügyet eltussolták, de a suliban elterjedt Ricsike legújabb rémtette.

Mezősi Miklós

Vers, mértékkel

Vers. Láb. Szívből hűvösen izzó holdsugarakkal
húzó a mértéket, sor alá sort így igazítok.

Ott vagy. Lám: mosolyod, nevetésed iramlík a versben.
Rezzen a fény a hajadban, húz a sötét meg egy illat.
Megszoritottad erősen a szívemet – izmai téged
gyengéd, sírnivaló vacogással ölelnek azóta.
Néha remegsz. A mosolygásod fészkébe találtam.
És ha remegtetem, és fénnel teleszórom a verset:
boldogító nevetés lesz szíveknek zokogása.

Referansz

Hát ez nagyszerű, folytassuk haladó hagyományunk:
jól s értőn kártolt reference-papírosra szövegzett
textusaink editálva, aládíszítve serényül.
Volt egyszer, hogy az elmés, jó-agyu Bellerophontést
vészesen ártó jellel küldték el Lükiába:
ez volt, Andrea, minden időkbén az elseje (őse)
minden írott referanszi-ajánlásoknak. Az elmés
Bellerophont egy ajánlással küldték a halálba.
Csakhogy az elmés Bellerophón elefest mutatott ám,
és nemigen ment ő a halálba, de hamleti módon
mattvelejű Rózenkrancot meg a Guildensternót
küldte a gyorspostával tértivevénnel az égbe.
Mattot adott nekik ő, tompán rianó agyuaknak,
mattfényű velejük kapcsolta ki nagy leleménnyel.
Mért írom én ezt, Andrea, mért? – mondd meg vagy üzend meg.
Nem tudom én, csak jólesik itt kirekeszteni izmot,
bősz röhögést kifakasztani, rengjen csak rekeszizmod.
Hogyha e célt sikerült most itt mélemben elérnem:
akkor ... most mi van akkor? hát most vége a dalnak –
csakhogy a dal túlsó végít sehogyanse találom...
Hol van a vége? hol is? fuss el vele! Így töredékben
száll Hozzád el e mél de hisz eltört minden gépsz már.

Gergely Bori

Rózsakert

Rózsakertünk mögött, kutyáink sírjai mellé
temettem tárgyainkat.

Különös növények nőttek a helyén,
kisgyerekek színes locsolókannáikban
hordják rá a vizet minden reggel,
őszre kinyíló vörös virágaikból koszorút fonnak.

Azt mondd, ne aggódjak, az előkert magába szívta
ittléted, mozdulataid illatát,
lélegezteti majd ezt a nyarat, mert idén nem jössz.

Gondoljak a terasz foteleinek mintájára,
kitépett hajszálaid a huzat szövetszálaik közé épültek.
A fiókban még ott kell lenniük az altatóknak,
a házfálnak támasztott biciklik macskaszemein,
ha közelről nézem, még biztosan látszik
a sötét maradványa, torzónk árnyékának kicsinyített képe.
Hasizmod rándulásai ott köröznek
a kint felejtett hulahoppkarikában,
a hintaágy láncszemeinek rozsdájába egyenletes rovátkákat vájtak,
de a jeleket csak az akkor éjjel ott járt macskák,
és mi tudnánk visszaolvasni.

Az estike erősödő illatára gondoljak,
a kutyaugatás közeledő hullámára,
lépéseid ropogására a darabos aszfalton.
És higgyem el, itt maradtál.

A faház

A kerti kisház pala tetejéről a horizontig
vasúti átjáró, mögötte szántó, őzek rajzolódnak ki
a géptemető fényeiben.
Itt tanítottad meg nekem a csillagképeket.
Azt mondtad, ennél szebb nincs, és én magamra akartam
tetováltatni az aznap éjjeli égboltot,
de az évek során még annyi mindent találtál szépnek,
amire egy test bőrfelülete nem elég.

Nem volt elég a testem.

Miután elmentél, darazsak költöztek a helyedre,
hajnalban még dermedten, akár vízcseppek
potyognak sejtjeikből.
Szemben medence,
színes úszógumik közt rekedt,
vízfelszínen úszó gyereknevetés
– elsietett vágyaim horrorképe.
Miután elmentél, a jövő mézszárlásba fulladt,
szándékainkat pedig elvetéltem
még mielőtt kitapinthatóak lettek volna.

Hagynom kell, hogy a vérre idetévedt macskák
lenyalogassák combomról a maradékokat,
arcomról a rászáradt érzéseket.
Mert lábaim nem bírják el még egyszer a súlyát,
pedig ma hajnalban egyedül állok fel, elindulok,
és nem szégyellem a dögszagot.

Fitos Adrián

Emptyfull4,3,2

„A valóság története nem azonos a világ, a dolgok és az emberek történetével.

A valóság az, amit nem lehet megismerni.

A Ding an Sich, vagyis magáért való, megismerhetetlen.”

Borbély Szilárd

Kézügyességtől függően mindenki tetovált. Színes és „fekete-fehér” képekkel telt felnőtt testek. Ül a család és mindenki *varr*; folytatja saját testét; rokona hátán a megkezdett ábrát. Akad, aki saját hátára mintázza a saját hátát. Ülnek a radiátor körül némán. A helyzet, a mondat hitelességéért a radiátor nem a fal mellett, hanem a szoba közepén áll. A gyerekekre vonalkód, ha elvesznének, vagy a felismerhetetlenségig mégis megkerülnének. Kész a család. Aztán a vasárnap reggelben lúdbőröző Dodgeok, Krisztusok, Donald kacsák, halott anyák kéz a kézben keresik templomaikat. Episzkopálistoktól az Anglikánokig minden felekezet felmutatja magát. Kivetítőkkel megerősített kápolna-kertek, a kocsikból is jól olvasható napi igével, útmutatással. Kép: hullámok, piros-fehér mentőöv, vízjelnek: *Need a lifeguard? Ours walks on water.* Azért a pixel azúr.

Ezek a testek otthont adnak még rengeteg majonéznek, colának, botox-injekciónak, pacemakereknek, protéziseknek, lelkeknek, különböző, vagy éppen hasonló építményű testeknek. A belvárosban rengeteg mozgássérült botorkál, robogózik. Ani szerint nem sok, csak itt nem rejtőzködnek. Sok az amputált, akik egy *részéről* azért sejthető, hogy Irakban még *járt*. Az elhízásban van valami irreális, mintha már lehetetlen is lenne ekkorának lenni, és azt várod, mikor kap be nyalókának egy utcatáblát. Stop. A *Portageon*, fél szemmel figyelem, ahogy egy három méteres szakállas, maszkos – a szakáll a maszk – a maszkon szakáll-óriás a vállamba csíptet lufiból egy gólyalábat, esetleg papagájt.

Van, hogy ezek a testek, csak testek. Olvasom az ingyenes napilapokat, Free Press Winnipeg, Metro. A három hét alatt *két!* gyilkosság történt egy Budapest méretű, lakosságában azért jóval kisebb városban. Késelés, az áldozat természetesen hős volt. A saját testével védte az életét. (A legjobb bandában is előfordul.) Jó esetben itt mindenki hős lehet, ha rákos és bringázni kezd, *végleg* parkinsonos és éppen a fiával kajakozik – képekkel jól dokumentáltan –, és figyelmeztetnek bármire, gondolom az életre; vagy megölik. A másik: egy csaj fejbe baszta a barátját egy sörösüveggel, aki még haza érkezéséig tudott élni, aztán hogy, *hogynem*. A winniepegiek teljesen ki vannak akadva, részben mert rohadtul figyelnek a város image-re, (*Take pride Winnipeg!*)és néhány utalásból úgy tűnt, h az országos megítélés nem éppen kedvező. A bűn városa, a gyilkosságban első stb. Múlt héten egy ázsiai kiscsaj bringáját lopták el egy Tim Hortons (kanadai kávézólánc) elől,

aki a rákra hívja fel útjával a kanadai lakosság lankadó figyelmét; nem zárta le a bicaját és mégis ellopták! Gyorsan twittelt pár családott sort a városról. Az újságban 2hasábos írás, arra válasz stb., aztán gyorsan vettek neki egy biciklit, adtak neki pénzt, papírokat, bárki is legyen, menjen Isten hírével. (Húzzon a rákba; na ilyet ők nem mondanának, ha addig élnek is.) Másrészt, nagyon más fogalmaik vannak a kriminalizmusról.

Az egyik környék (Broadway, Kennedy street – mintha másik város, másik ország) szerintük élehetetlen, jó esetben kérdéses, amúgy veszélyes környék. Valaki vizelő embert is látott arra már. Én csak a kertjükben zenélgető, söröző hippiket. (Azért az ötvenes gördeszkázó házaspár, lobogó ősz hajjal, fülhallgatóval, elég vicces a közép-európai szemnek. a fülhallgató szó meg a fülnek.) Amúgy a belvárost tartják veszélyesnek; hát nem tudom. Éjszaka még nem jártunk sehol, és a lerobbant, kéregető *indimókon* kívül semmi feltűnő. Azokat is már lassan arcról ismeri az ember: kísértetvárosok. Néha jön pár rendőr, kesztyűt húznak, odébb terelik, igazoltatják őket, akik aztán visszaülnek a *helyükre*, az utcára. Ezalatt Winnipeg különböző pontjain felbukkan a városi tv-s pár, riporter-csaj az állvánnyal, az operatőr a vállán kamerával, rögzítik a sétálókat, házak falát, galambszart, a *Portageon* a hatalmas színes üveggolyókat, nincs kitüntetett esemény, felveszik az időt. Elkészült minden szükséges iratom, mondhatom azt is, *papírom van rólam*, hogy *Fitos Adrián* vagyok; jogosan tartózkodom az országban, az útlevellem digitális ujjlenyomattal bír, munkát vállalhatok, lakcímmel rendelkezem, bankszámlám és Sin-codeom is van, ez a *Fitos Adrián* társadalmi, büntetőjogi, stb. értelemben, egy és ugyanaz, más, Kanadában tartózkodó *Fitos Adriánokkal* összetéveszthetetlen. Ez a *Fitos Adrián* akár júliusig is élvezheti Kanada vendégszeretetét. Emellett az önéletrajzok *Fitos Adriánja* irodalmár, kérésztész, festő, segédmunkás, eladó, könyvtáros, munkaköri leírás, *regényes alak*. Ezekben az önéletrajzokban, mindig valami *inkább*. Valamelyik kiemelten aktuális. Az önéletrajzok hasonlítása közben az is feltűnő, hogy az adott évben az egyik önéletrajzban éppen hajószakács, addig ugyanezen időben egy másik *Életrajz* szerint kőműves segéd.

Múlt héttel beindult a munkakeresés.

A munkavállalói engedélyem tiltja, hogy gyerekekkel foglalkozzam, és szex-shopban sem dolgozhatok, így, mindezt egymás mellett, egy mondatban. Küldözgetem a *motivációs*-életrajzaimat mindenféle helyekre. A kedvencem egy matrózmunka volt. Sajnos ott kérték a tengeren töltött időt (formaly sea time-nak), amit nem úgy mérnek, és máshogy számítanak be, mint a szárazföldi időt! (Építkezéstől-bontásig, kertészkedés, futarcégnél rak-tárosi-pakolás, teljes és rész munkaidős stb. sok helyre beadtam, de eddig semmi válasz semmire. Voltam rész munkaidős könyvtárosi felvételin. (sokakkal egyetemben), adatlapok kitöltése –már van olyan önéletrajzom, amit kívülről tudok –, és teszt: leginkább diszlexia szűrésére. pl: Mcadam, Macadam, és még tíz hasonló név abc-sorrendbe rakása. Könyvcímekkel, számokkal hasonlóan. Aztán, utána kiderült, h én csak a következő, őszi felvételre jelentkezhetek. Fogok. Gyakorlásnak minden váratlan helyzet jó, és szórakoztató is volt az egész ügy. Amúgy jópofa a főkönyvtár (*Millenium*), lelkes látogatói leszünk. (a városban 20 könyvtár) Voltam munkaügyihez hasonló központban, bár inkább az otthonit kell *elképzelnem* a hasonlítóshoz. Itt inkább felvételi szituációkkal, resume-írással segítenének. Ha jövő hétig nem találok munkát, elmegyek rá. Napi pár óra, kb kéthetes tréning. Ani is próbálja a munkakapcsolatait megmozgatni. Szándék van, majd meglátjuk. Emigránsként a kapcsolati-háló még fontosabbnak tűnik. Már nagyon kezdenék bármilyen szar munkát. Talán a későbbiekben felbukkanó *szart*, azért mégsem.

A használt könyvek jó áron mennek, ált. 10dollarért vehetsz négy könyvet, beszereztük a To the lighthouse, a Franny és Zoeyt, és lassan befejezem Auster Sunset parkját, ami amúgy nem rossz. (Könnyen olvasom: gyanús.)

Hétvégén beköltöztünk a saját albérletünkbe. Nem az lett, amire korábban céloztam. Árbán jó, kis *amerikai-konyhás*, világos. Műemlék jellegű ház kb 80 éves, itt az már műemlék besorolás alá kerül. A mellettünk 10méterre álló irodaház üvegablakai visszaverik az eget és a napfényt. Olyan mintha nem is lenne itt a ház, csak egy hatalmas négyzetrács vágná szét a vonuló felhőket. Tükrözi a másik üvegtornyot is, ami a másik oldalról mered a házunk fölé, és az viszont, vis két szembefordított tükör között élünk. A padlószőnyeges zöld folyosó, a vörös tűzjelzővel és exit-táblával, a szembelakások inkább egy túlkoros motelre emlékeztet. Van egy matracunk, egy macskaszőrös (Watson) kanapénk. Gyenge wifi. Egy yardsale-en vettünk állólámpát, meg egy fonott kisasztalt. (ilyen kirakodásokon érdemes vásárolni, viccesek is, és pár bögrével együtt volt kb 3000huf) Ani főnöke kért listát a hiánytárgyainkról, hátha a szülők is besegítenek székekkel, edényekkel stb. Megy a közösségi izé, segítség, idegen szó, szinte el is felejtettem. Nem messze tőlünk – 1perc – egy tágas park, a park végében egy államépület (Dom mondta, bár sztem ő sem tudja pontosan, h mi), ha jól látom, a tetején egy arany Hermész figura, nem, nem az, pedig jó lett volna. Az épület mögött egy másik park, mint mondja, a melegek kedvelt találkahelelye. Nem tudom eldönteni, h magyarul értem-e a hangsúlyt. Velünk szemben a Manitoba archívum, mellette képzőművészeti múzeum (WAG), amellet a Kortárs galéria. Éppen a *100 Mester* kiállítás tart, de az elmúlt hetekben jó, ha összeviszsa tíz embert láttam a múzeum előtt. Izgalmas környék.

Jönnek-mennek a fesztiválok. Két hete, valahol a városon kívül a *híres folk*-fesztivál, ahol azért húszezren is megfordulnak, hallgatni a countryt. Most meg a *Fringe* megy, amiből szintén semmit nem láttunk, de az egyik *performance* borzolta a kedélyeket. Nyilván ezért írtak / és dumáltak róla kéjelegve, pfújj, de finom. Az egyik előadó majonézt nyomott a rektumába, aztán a közönség elé defekált. Így kicsit mást jelent: Mit néztél? Áh, valami kortárs szart.

A köztéri szobrok lehangolóan izléstelenek: bölények, farkasok és/vagy huskeyk, folyón átúszó szarvascsorda. Két ücsörgő jegesmedve, attribútumaikból ítélve egy matróz (csíkos felső) és egy favágó (kockás ing, ami négyzetrács). Eddig két említésre méltót láttam. Az egyiket választottam a levél címének. Egy szökőkút, ami egy gőzölgő lombik, közlelről nézve: lantra hasonlít.

2013. 08. 25.

(2013 júliusában, azaz negyedik hónapja érkezünk barátnőmmel Winnipegbe, aki konduktorként kapott munkaajánlatot. Én nyitott munkavállalási engedéllyel követtem. Ez az írás impresszió egy városról, amely hirtelen a lakóhelyünk lett. Egy hely, ahol idegen lehetsz, és mindenki mást idegennek nézhetsz. Idegenben ez alig kihívás. – F. A.)

Oláh András

kivétel

azt hittem folytatásod leszek
s hogy maradunk kivételek
de képtelenség téged megtartani
cigarettd illékony füstje körbeússza
a mélyrétegek kristályhibáit
nyűgösen nyikkan a szék
ahogy az ölembe kucorodsz
– leáztatott bélyegek vagyunk
üresen tátognak bennünk a szavak
s ahogy kidöntött fa törzsén hever a beteg nyár
és átadja kihűlt üdvözetét
úgy holnap tőled is védelmi pénzt
kér majd a megvakult emlékezet

felébresztett félelem

eluralkodott rajtunk a tettetés
szorongásod mindent megmérgezett
beteg szeizmográfom lettél
rám alvadtál mint a vér
s ha tekintetem a zebrán átkísért
mindannyiszor elvágunk egy köldökzsinórt
– mégsem haltunk bele:
magadba gyűrtél mohón újra és újra
mint amikor nagylánnyá avattalak
minden más hamis volt
az utca a ház a nyakadba lehelt csók
jöttél valahonnan idegen arccal
kézenfogtál hogy el ne vesszek
villamoskocsikat ringatott a kiskörút
és szakadt bélésű kabátját ránk
terítette az esőbe hajló mocskos délután

Bolvári-Takács Gábor

Kozma Tamás szelíd önéletrajza

Kozma Tamás nevelésszociológus, az MTA doktora, az egykori Oktatáskutató Intézet főigazgatója, a Debreceni Egyetem volt tanszékvezetője és doktori iskola alapítója, ma emeritus professzora, a hazai neveléstudomány megkerülhetetlen személyisége. Kutatói eredményeit, intenzív publikációs tevékenységét, tudomány-szervezési és iskolateremtő munkásságát tekintve a tévedés kockázata nélkül állítható, hogy a hazai pedagógia tudománytörténetében a 20. század egyik meghatározó alakja. A közelmúltban eddigi műfajaitól merőben eltérő alkotásra vállalkozott: *Erdei séta* című önéletrajza személyiségének (mások által) eddig nem ismert oldalát villantja fel.

Az önéletrajzok korát éljük. A politikai rendszerváltozás óta nemcsak megszorozódtak a memoárok, de a szerzői körük is jelentősen kibővült. A 60-as, 70-es, 80-as években kiadott emlékiratok elsősorban kortárs politikusok életútjait kísérték végig, nyilvánvalóan apologetikus célzattal: a szocialista rendszer történelmi szükségszerűségének és a Kádár-rendszer haladó jellegének alátámasztására. A 80-as évek végén a rendszerváltozás szele felszabadította a fiókok mélyén rejlő, s a (belső) cenzúra miatt addig meg nem írt, vagy kiadatlan kéziratokat. Érthetően sok volt köztük az ötvenes évekről szóló, különösen az 1956-os érintettségű szerző és téma, de megjelentek teljes életpályát bemutató művek is. A zsilip a 90-es évek-

től végleg kinyílt. Most már nemcsak a rendszerváltozás előtti politikai és gazdasági vezetők (újabb) művei jelentek meg, hanem a rendszerváltó évek, sőt az 1990 utáni események is a memoárirók látóterébe kerültek.

A tudomány legmagasabb rangú művelőinek körében ez a dokumentációs forma nem volt jellemző. Üdítő kivételnek számított Mátrai László kötete (*Műhelyeim története. Szépirodalmi Könyvkiadó, 1982*), amely nem önéletrajz a fogalom klasszikus értelmében; benne esszé-jellegű, művelődés- és tudománytörténeti összefüggéseket taglaló részek egyaránt megtalálhatók. A tudósok tollából származó memoárok kiadása a 90-es évektől indult meg. Kulcsár Kálmán keretként még aktuálpolitikai eseményeket használt, s ebbe illesztette – egyfajta flashback technikával – életútjának egyes fejezeteit (*Két világ között. Rendszerváltás Magyarországon 1988–1990. Akadémiai Kiadó, 1994*). Berend T. Iván szerkezetileg letisztultabb, lineáris visszatekintésre vállalkozott, ám elemzéseiből olykor előtűnik a rendszerváltozás közben/miatt/után megsértett kutató önigazoló attitűdje (*A történelem – ahogyan megéltem. Kulturtrade Kiadó, 1997*). Heller Ágnes (*Bicikliző majom. Múlt és Jövő Könyvek, 1998*), illetve Kornai János (*A gondolat erejével. Rendhagyó önéletrajz. Osiris Kiadó, 2005*) emlékiratai az előbbieknél komplexebbek és tanulságosabbak, személyes fejlődés- és szakma-

történetek, nem kevés életbölcsessel, rendszerkritikával és objektivitásra történő igyekezettel. Huszár Tibor memoárja (*Met-szetek nyolc évtized magántörténelméből. Corvina Kiadó, 2010*) igen informatív, de minduntalan azt az érzést kelti, mintha egyfajta publikációs „melléktermékként” készült volna, azzal, hogy szerzője ezúttal saját pályáját tekintette kutatási témának. Kozma Tamás munkája minden általam ismert felfogású memoártól eltér. Szerkezeti-egyenlőrendben halad, s a teljesség igényével fogja át szerzője életútját. Az események interpretációja szubjektív, de tárgyyszerű, a kötet ívét korabeli dokumentumok, átvett szövegrészletek nem törik meg. Fényképeket sem találunk: a szándék azt jelzi, hogy a történések átéléséhez az olvasónak kizárólag saját ismereteire, illetve képzelőerejére kell hagyatkoznia. Ugyanakkor semmi nem marad homályban: a kötetben – a szerzőhöz legközelebb álló, csak monogrammal jelzett, egymást követő két társán kívül – mindenki teljes névvel szerepel.

Az életút fordulópontjai egyben a fejezetváltások dátumai, nyolc évszám, hét fejezet: *A háborútól a kitelepítésig* (1939–1951), *Kunszentmártontól Kolozsvárig* (1951–1962), *Pedagógus pályám* (1962–1969), *Kutató leszek* (1969–1981), *Az Oktatáskutató* (1981–1990), *Rendszerváltozás és utána* (1990–2001), *Egyetemi évek* (2001–2009). Az egyes fejezetek terjedelme nagyjából azonos (35, 37, 40, 42, 42, 50, 42 oldal), ez a mondanivaló célzatos tagolására utal. A címek alapján látszik, hogy az egyes életszakaszok megragadásában kronológiai, szervezeti és életpálya-vezetési elemek egyaránt fellelhetők. Az utolsó fejezet címe félrevezetően tudatos: nyilván nem egyetemi tanulmányokra, hanem tanításra utal, de merjük észrevenni a „jó pap is holtig tanul” analógiát – tudva, hogy Kozma Tamás evangélikus teológiára (is) járt.

A kötet a szülői, felmenői háttér bemutatásával indul – a családi kapcsolatok (anyai és apai ág) leírásának plasztikussága és érzelmi mélysége Szabó Magda regényeinek fogalmazásmódját idézi. A részben fővárosi, részben erdélyi eredetű, vagyonos polgári háttér, az unitárius egyházban betöltött tisztségek, a jeles közéleti személyiségeket is magában foglaló környezet meghatározta az ifjú Kozma Tamás indulását. Tanítóképző, teológia, bölcsestkar, aspirantúra – a különböző iskolák és intézménytípusok tapasztalatai a későbbi szociológusi érdeklődés csírait rejtették.

A pedagógusi, majd a kutatói pálya indulását a kádári konszolidáció alulnézetből elemzett perspektívái keretezték. Az „egyéni stratégia” kidolgozása bevált. A szerző jó érzékkel lép át a tudományos közéleti életképleírásba, a *Köznevelés* szerkesztőségének a korszakra jellemző értelmiségi társasági zsongása máshol is pontosan így működött (gondoljunk a Kőrösi József-féle *Valóság*ra vagy a Feuer Mária-féle *Muzsikára*). Az oktatás és a kultúra hivatásos művelői a hetvenes évektől egyre nagyobb teret kaptak, a Pozsgay-féle kultuszárca erőteljesen támaszkodott az értelmiségre. Az erőviszonyokat ettől függetlenül Aczél György alakította, szinte groteszk a leírás, amikor Aczél a reszkető Polinszky Károly oktatási miniszter parlamenti beszédét javítja: „marhaság, marhaság”. De Kozmánál is jelen van a „vezetői válság”, mint a hetvenes évek magyar valóságának akár öngyilkosságig fajuló szindrómája – elegendő csak Nagy Miklós művelődésügyi miniszter és Erdélyi Károly külügyminiszter-helyettes halálára utalnunk, amelyek háttérében nagyon is társadalmi okok álltak: a végtelenségig fokozott teljesítménykényszer.

A kádárizmus kiszámítható korlátaihoz képest a rendszerváltó évek valamiféle szürrealista kavalkád képét mutatják, s hogy

ezt nem csupán Kozma Tamás látta így, arra jó példa Beke Kata könyve (*Jézus-mária, győztünk! Belvárosi Könyvkiadó, 1993*). Az intézményrendszer szükségszerű megrendülése szinte kínálta a pályamódosítást az oktatói karrier felé. A szándék Szeged és Debrecen szorításában érlelődött továbblépéssé. Az előbbi várost Kozma erőltette – bölcsész diplomáját itt szerezte –, az utóbbit a debreceniek. A szegediek „mind segítőkészek voltak (...), kivéve a rektort. Meg az egyetemet.” – fogalmaz a szerző a rá jellemző iróniával. A zárkózottságot mutató civis város azonban, a szakmai értékek és érdekek mentén, ezáltal is sikerrel tudott élni a minősített külső erő bevonásával.

Az életút nyomon követésén túl a kötetben kiváló szociológusi/szociográfiai megközelítések és megfigyelések érvényesülnek. Ilyen például a háború utáni budai és pesti építkezések különbsége – a bombázások következményeként, a kitelepítések leírása, az „iskolaszag” fogalma, amely később Kozma által vált tudományos szakkifejezéssé, a módszertani képzés dicsérete. A *Magyarország felfedezése* sorozat legjobb darabjait idéző leírások a kocsordi legáció, a szegedi egyetemi levelező képzés, és a mai olvasónak elképzelhetetlen korabeli lakásmizéria nyomon követése, benne a társasház építés, mint esettanulmány. S emellett néhány külföldi „kis színes”: svéd modell, az indiai úti beszámoló, az amerikai tapasztalatok.

Kozma Tamás mikrotörténelme olvasmányos, jellemrajzai szinte fényképszerűek. Néhol krimyszerűen fordulatos, néhol prózát ad lírába csomagolva. Tájéleírásai olyanok, mint a leggördülékenyebb írónál: Dérynél, Németh Lászlónál. A ma-

gánéleti részek szinte önálló novellák (pl. *Szerelem, A negyvenhatodik év*). A kötet meghatározó eleme az önirónia, a mondatokban/mondatok végén elhelyezett zárójeles kiszólások/betoldások mindig helyrebillentik a múlt-jelen viszonyt. Pl. Kunszentmárton „főúton feküdt, a 44-es mellett, amely Kecskemétről Békéscsabán és Gyulán keresztül Nagylakra visz; akkor nem vitt.” Vagy: „Festői kép fogadta azt, aki Szarvasra érkezett (...). Akkor azonban még nem sokan érkeztek Szarvasra.” Az iróniává transzformált panaszok ellenére a kötetben nincs semmi önsajnálát vagy szentimentalizmus, mindig az élet (vagy az isten) törvényei érvényesülnek. S hogy miért éppen *Erdei séta*? Az utolsó oldalra ez is világossá válik, de hogy véletlenek nincsenek, azt jól bizonyítja a szerzőről szóló szócikk: „hobbi: természetjárás” (*MTI Ki kicsoda 2009. Kortársaink életrajzi lexikona. Főszerk.: Hermann Péter. MTI, 2008. 628. o.*)

„Az emlékiratíró (vagy memoárszerző) a kor tanúja, a vallomástevő önmaga szellemi-lelki fejlődéséé, az önéletrajz szerzője pedig mindkettőé, valahol az előbbi kettő között. Az emlékirat a tiszta objektivitásnak, a vallomás a tiszta szubjektivitásnak ad elsősorban (de egyáltalában nem kizárólag) otthont; míg az önéletrajz (természetesen könyvnyi terjedelem esetén) e kettő arányos, harmonikus egységét teremti meg.” (*Éles Csaba: A megélt és megírt múlt. Emlékiratok, önéletrajzok, vallomások. Napút-füzetek 2. Napkút Kiadó, é. n. 1. o.*) A pontos meghatározás minden tekintetben igaz Kozma Tamás önéletrajzára. Szerkezet, műfaj és tartalom harmóniája teszi az olvasó számára felejthetetlen élménnyé.

(Kozma Tamás: *Erdei séta. Önéletrajz. Új Mandátum Könyvkiadó, Budapest, 2011. ISBN 978-963-287-048-9*)

Arany Lajos

Természeti igazságok – három sorban

Száguldó koroknak, rohanó halandóknak is kedvez a haiku, ez a mindössze háromsoros japán lírai műfaj és versforma. Hamar elolvasható belőle akár több is: aki csak két villamos- vagy trolimegállónyt közlekedik, már az is elővehet egy ilyen kötetet.

Megtréfálja azonban e tömör, 17 (soronként 5–7–5) szótagos vers azokat, akik így közelítenek az irodalomhoz. Mert bármilyen műfajt, eposztól egysorosig, csak „áhitattal, szenvedéllyel, figyelemmel” érdemes olvasni, „előre és hátra hallgatózva a könyvben”, „figyelni a titkos jeladásokra” – ahogyan Márai *Füves könyvének* maximuma tanácsolja.

A keleti kultúrában gyökerező, metafizikai igényű haiku természeti képek felvillantásának, a flóra, a fauna egy-egy nagy pillanatának megragadása útján közvetít és sugall mély gondolati, filozófiai, lélektani tartalmakat. A természet múlhatatlan igazságait rögzíti. Költemény-borostyángyöngy, amely zárványként, immár mindörökre őriz, egzsersmind újraéltet egy-egy életérzést, egyben gondolatot. Gömbölyű vers. Így hát nehéz rajta „fogást” találni. Próbára tevő feladat értelmezni e vázlatosságában is teljeset nyújtó műfaj egyes darabjait.

Egy fajta pillanatkép a haiku. De a pillanatkép – amelynek prózai változatát, az impresszió-rezonanciát oly briliáns módon művelte mindenekelőtt Kosztolányi – szerkezete e háromsoros lírai műfajban

akképp fest, hogy az író rögzíti az impressziót, az olvasótól pedig várja a rezonanciát. A költő vázlatos rajzot nyújt a tárgyról, de hogy ezt milyen tartalommal tölti meg a műbefogadó, az már az ő érzékenységén, érzéken múlik. Koncentrált figyelmet kér tehát a haiku. Fantáziás, empátiával, intuícióval megáldott, a költőhöz hasonlóan a lét értelmén töprengésnek, az élet, a világ ritmusát érezni akarásnak, a jelentés keresésnek az igényével élő verskedvelőre apellál. Arra, aki az alkotóhoz hasonlóan, szívvel és ésszel egyaránt-egyszerre képes gondolkodni. Már Kosztolányi is felhívott esszéjében az olvasói aktivitás elmaradhatatlanságára: „A haiku egy természeti rajz, egy »rajz körvonala« [...]. A természeti rajz mögött, melynek mindig pontosnak, valóságúnak kell lenni, »lírai« közlések nélkül, egy másik rajz is van, egy lelkirajz. De ez nem a költő lelkirajza, hanem általános emberi – mondjuk –, az olvasó lelkirajza, aki a kereteket majd megtölti, olyan tartalommal, amilyennel neki tetszik.” (*Nyugat*, 1933) Mint a balladában: a haikuban is gyakran a ki nem mondottban rejlik a lényeg. A szöveg kifejtetlenségének mesterműfaja tehát. Épp ezért sokféleképpen értelmezhető egy-egy darabja. Számít tehát az olvasó éberségére, aktivitására.

Vitéz Ferenc avatott szerzője ennek a műfajnak. Éles és szigorú szemű megfigyelője s rögzítője a természet nagy pillanatainak, a természeti igazságoknak, az

érzelemminőségeknek. Egészében haiku-kötet, kilencvenkilenc háromsorost sorjáztat az *Évszakok, szavak, álmok* (1992). A *Repülnél lenni* (1996) kötet harminchárom – „madarakra és más motívumokra” írott – haikut közöl. A 2003-as *Szirmok csókolóznak...* (a Komiszár János virágcsendéleteit „kísérő” költemények) kötetben négy (virágokra komponált) háromsorossal találkozunk. S a 2013-as *Lábjegyzetek* – a könyv 142 verse közül – 103 haikut foglal magában. (A szerző egy másik rövid japán vers, a *tanka* művelője is: tizenhetet tett közzé az 1998-as *Kékezüst* kötete). Eddigi, haikut (is) tartalmazó könyveiben festő- és grafikusművész barátok alkotásai övezik a verseket. Az *Évszakok...* Baráth Pál, a *Repülnél...* Burai István, e legújabb könyv ismét Burai rajzaival ékes.

Az e kötetekben publikált képzőművészeti munkák sohasem tisztán illusztrációk, miképp e gyűjteménynek a képekre írott versei nem pusztá értelmző „képaláírások”, hanem önállóan is megálló művek. (Meggyőződhattünk erről a *Színekre szavak...* – Komiszár János *akvarelljeire* kötetben is.) A haikukhoz társított Burai-képek újabb rétegeit segítenek felfejteni a verseknek, a rajzokra írott költemények pedig újabb dimenzióira világíthatnak a rajzoknak, tisztábban foghatjuk általuk a grafikák jeleit. Szép randevúja a *Lábjegyzetek* szónak és képnek. Hozzá a műbefogadás során ezekhez társul(hat)ó (lélek)zenének. Mert a haiku rímtelen ugyan, mégis, mondhatni, *meghallja* a világ, az élet ritmusát. Miképp egy-egy sikerült rajz.

Hajnali harang / szólít vissza illatot / néma sziromhoz. A „kegyes” haikuk egyikére készült Burai-tusrajzon megjelenő arc érzékelteti: a harangcsendülés felidézte virágillat, a megszemélyesített virágszirom komplex képében, amelyben – a tolmácsoló Baudelaire szavaival – „egymásba csendül a szín és a hang s az illat”: megje-

lenik az ember, „Szépbeszött hitét” sosem feledni hív fel a kondulás. S íme, a párvers, a grafikára írott haiku: *Madáremléked / fölébreszti az öröm / tulipánjait.* E replika a közös alkotás terét a flórától a fauna, a szárnyak felé tágtítja. A teremtett és az épített világ (a létezők és a – templomot is felidéző – *harang*) szimbiózisa mellé a tárgyi, az emberi világ és létezők teljes körének kölcsönhatását tételezi, a kommunikációs elem (*szólít*) mellé ősi cselekvéseket (*emlékezés, örömbresztés*) társít.

Komplex természeti képek ékítik a „kegyetlen” haikuk csokrát is: *Lovam felnyerít. / Cifra szellő üzeni / forrás illatát.* Itt a fauna (*ló*), a flóra (*illat*), egy éltető őselem (*forrás*) s egy költészeti toposz, a *szellő* találkozása, egymásra hatása alkot a természet természetes díszeivel, színeivel, ékeivel (*cifra*) tovább tágtított hangulati – s vele széles természeti – teret. S ehhez expresszív hanghatást (*nyerít*) társít a szöveg.

Eklatáns példa a Burai-grafika és a Vitéz-vers termékeny kölcsönhatására a *Képeslapok*, tehát az „Üzenetek” Burai István képeinek hátoldalán ciklus darabja, az *Ébredés: Hajad táncolni kél, / szárnyam hogy suhogtatom. / Meggyajkad csodálja csőröm / minden hajnalon.* A Burai-rajzoknak az embert és létezőtársait folyton szételemezhetetlen kapcsolatba hozó kompozícióira rímelenek ezek az „üzenetek”. A létezők egységét, minden esetlenségünkkel, csetlés-botlásainkkal, groteszk-nevetséges embervoltunkkal együtt is a létezés gyönyörűségét, az élet értelmét hirdető, annak ős evoéját sugalló rajzokra. Az emberlényt a természet, a fauna jegyeivel (*csőröm, szárnyam, meggyajkad*) ruházzák fel a „fordított megszemélyesítések”. Reprezentálva az élők szimbiózisát, a létezés együttes szépségét. Az ember kerül a létezők középpontjába: közös Burai-Vitéz üzenet ez; tanújele a versmező spiritu-

ális motívuma: a *tánc*, illetve a rajzmezők hangsúlyos antropocentrikussága.

Érzésekből, impressziókból szőtt gondolatok e kis költemények, csaknem háromnegyedükben haikuk. Tára a kötet az érzékletes költői képeknek, elsősorban metaforáknak (*te leszel a dal; kék tánc; amikor imádkozol, te is csönd leszel; Isten könnyei cseppkő-versek; szellő az álmod; az öröm tulipánjai; víg ágyék; egy szál voltam hajadban; otthonom fűszál; te lennél a szél; madár a hold; tavaszi ág vagy; megittattál a harmatoddal*). Illetve a Baudelaire-citátummal közvetetten már jelzett szinesztéziának (*fény simul, zsibbad az ég, néma szírom, pikkelyes csend, cifra szellő, nedves csönd*). Olykor egyetlen nagy metafora egy-egy szép haiku: *Ártatlan testünk / reggelre behavazott / kolostorudvar; Ez a szerelem / gregoriándallamú / lélegzetvétel*.

A japán költészet mély értője, jeles fordítója, Faludy György patikamérleg-pontos, művészetfilozófiai mélységű gondolata szerint Macuo Basó (1644–1694) „legjobb haikui a meditáció láthatatlan háttéréből villannak fel, mint a hirtelen eszmélés”. E kötet jó néhány – köztük az utóbb idézett két – verse kerül, illetve áll közel az összetett haikuműfaj e jellemzőjéhez is.

A költői képek jellegzetes elemei, a versek főbb tematikai mozzanatai, a motívumhálozat részei itt többek között az őselemek: víz (*tenger, forrás, tócsa*), tűz (*láng*), levegő (*ég*), föld (*rét, tisztás, avar, hegy*); a nap, a hold, a csillagok; a flóra, fauna (*fenyő, fűz, hársfavirág, meggy, tölgyfalevél, orgona; csiga, ló, madár, méhek*). A szervetlen természeti elemek (*gyémánt, kő, sár, cseppkő*), természeti-időjárás jelenségek (*szivárvány, eső, vihar, szél, köd, zivatar*) sora, a nap- és évszakszimbolika. Felbukkannak a versmezőben őshelyzetek (szü-

letés, vágy, álom, szerelem, remény, öröm, boldogság, bánat, magány, halál); helyet kap a szövegekben az *idő* és a *tér*, átszövik a költeményeket szakrális jelképek és cselekedetek (*angyal, éden, ima, kereszt, Szentlélek, Mária*). Egy-egy motívum, mint a japán versben, gyakran jelképi értelmet hordoz. Itt jellegzetesen magyar szimbólumot is: *Csonka mennyország. / Csótányok marakodnak / a turul szívén*.

Az irodalmi műalkotás sosem csak látvány és érzés. Egyszersmind gondolat, mint e – (kép)költészetet és filozófiát szervesítő – kötet darabjai is tanúsítják. „Gondold meg, hogy csak az ember olvas” – folytatnánk a citált Márai-gondolatot, egybeesgetve Vitéz Ferenc haikuinak egyik üzenetével, nevezetesen a szó, a nyelv létezése, kimeríthetetlen gazdagsága örömének közvetett megjelenítésével: *Már csak egyetlen / szó kell a boldogsághoz. / Csak egy. Jaj, mi az?* Egyúttal indirekt módon az olvasót (vagy a nem olvasót, de aki esetleg azzá válhat) a szó, a kommunikáció csodájának, képességének becsülésére.

S annak is tanúbizonysága e „kis versek” világa, hogy nincs lényegtelen a létezésben. Mert a „kis” itt nemcsak a terjedeleme utal, hanem az apró csodák világnak allúziója is. A haiku emlékezteti a fogékony lelkeket: nem suhanhatunk el folyton a mikrovilág tüneményei mellett: *Májusi levél: / oly gyöngye, mint a halál, / s erős, mint a tél*. Régi tanulság: érdemes elolvasni a könyvek *lábjegyzeteit* is... Gyakran mennyire fontos információkat hordoznak a (főleg tudományos) művek e lapalji közleményei! S miképp ajánlatos azokat áttanulmányozni, szellemi kaland, lelki gazdagodás figyelmesen, kortyonként ízlelgetni e vers-*Lábjegyzeteket* is.

(Vitéz Ferenc: *Lábjegyzetek. 142 kis vers Burai István grafikáival. Néző•Pont, Debrecen, 2013. ISBN 978-963-88320-2-3*)

Dancs László

A sárospataki faluszeminárium történeti tanulságai

Bartha Ákos utóbbi években végzett kutatásainak középpontjában az egykori sárospataki faluszeminárium áll. Most megjelent kötetéből ennek történetét, kialakulását, céljait, eszmerendszerét, működését, megszűnését és utóéletét ismerhetjük meg, a korabeli magyar társadalom hatásrendszerébe ágyazva.

Sárospatak az ország északkeleti részének nagy múltú iskolavárosa. A Református Kollégium több évszázados történelme során arról volt híres, hogy progresszív módon tudta ötvözni a tradíciók iránti elkötelezettséget és az új korszellem iránti nyitottságot. A nagyobb történelmi traumákat rendre megújulás követte. Így történt ez az 1920–30-as években is, miután az iskola a trianoni döntés következtében elveszítette vonzaskörzetének közel felét, és bezámi kényszerült jogakadémiáját. A megújulás iránti igény és a szemléletváltás nemcsak a tantestületben, hanem a diákság körében is előtérbe került. A főiskola falukutató csoportja a teológus hallgatók javaslatára alakult meg 1931-ben, a kollégium 400 éves alapítási jubileumának évében. A „szociológiai szeminárium”-nak nevezett kurzus vezetését a fiatal teológiai tanár, Újszászy Kálmán vállalta. A Teológiai Akadémia 1951-es bezárásáig működő közösség a Hegyközben, a Hegyalján és a Bodroghközben végezte falukutató tevékenységét. A szeminárium célja a majdani falusi lelkipásztorok munkájának segítése volt. Újszászy Kálmán vezérfonalként

nyomtatott útmutatót is készített a falvak tanulmányozásához.

A szerző a pataki faluszemináriumot elhelyezi a 20. századi népi mozgalmak sorában és a kortárs szellemi/ideológiai palettán. Bemutatja legfontosabb forrásait, a kapcsolódó munkákat, a szakirodalmat és definiálja saját kutatói felfogását, szemléletét. Ezt követően a faluszeminárium történeti háttérét mutatja be: az ötlet az első világháború végére kicsúcsosodó földkérdéssel és a dualizmusból örökölt birtokszerkezet ellentmondásaival függött össze. A Horthy-korszakbeli falvak lakosságának helyzete az 1920-as földreform után is aggodalommal töltötte el a korszak értelmiségének szociálisan érzékeny részét. A problémák gyökereit feltárni igyekvő népkutatások, mint a Széchenyi Szövetség, a Folklore Fellows és a cserkészlet, a pataki kezdeményezés egyfajta előzményeinek tekinthetők.

A faluszeminárium fénykora az 1938-as határrevízióig tartott. A kötetből részletesen megismerhetjük az első magyar nemzeti munkatábort, amelynek keretében 40 diák és két tanáruk a Károlyfalva és Rudabányácska között épülő út egy szakaszának alapozó munkálatait végezték el. A szerző párhuzamba állítja a hasonló külföldi kezdeményezéseket és bemutatja a vállalkozás sajtóvisszhangját is, mivel az eseményt jelentős politikai érdeklődés kísérte. Az első bécsi döntés után a szellemi kapacitások más irányba terelődtek,

bár ebben a korszakban is voltak kiemelkedő eredmények, mint például a felvidéki nagykázméri templomfelújítás. Az 1948-as politikai fordulat következtében új irányvonalként megjelentek a termelési szociográfiák és a gyárkutatások. Ebben a szakaszban egy 1947/48-as pályázatnak köszönhetően megkísérelték feltérképezni az impériumváltás hatását a felvidéki lelkészek, különös tekintettel a volt faluszeminaristák sorsának alakításában. Az eredmények ugyan elszomorítóak voltak, de a használt módszerek napjaink monitoring kutatásainak is mintául szolgálhatnak.

A kötet további részében a faluszeminárium szociográfiai munkásságáról olvashatunk, annak gyűjteményei révén, míg az utolsó fejezet kitekintő összegzés. Ebben a Horthy-korszakbeli faluértelmezéseket, illetve a földreformmal kapcsolatos politikai álláspontokat ismerhetjük meg a konzervatívokétól a kaszáskeresztesekéig, továbbá betekintést nyerünk a földreformról folytatott közéleti diskurzusba.

A szerző 2012-ben *summa cum laude* minősítéssel védte meg doktori disszer-

tációját a Debreceni Egyetemen, ahol korábban történelem, majd magyar nyelv és irodalom szakos tanári diplomáit is szerzte. A most ismertetett kötet több éves kutatómunkájának és magas színvonalú értekezésének eredményeit tartalmazza. Sokirányú tájékozottságát mutatja, hogy alkalmazza a rokon- és társtudományok eszköztársait és terminológiáját, ott-honosan mozog a vallásfilozófia, a néprajz és a szociológia szakirodalmában. Egyéni stílusa olvasmányossá és könnyen emészthetővé teszi a szakmai szövegrészeket is. A kötet több mint ezerkétszáz (!) lábjegyzetet számlál, nemcsak hivatkozásokkal, hanem magyarázatokkal is. A bőséges irodalomjegyzék pedig igazolja a mondanivaló alaposágát és segíti a témával foglalkozó más kutatókat.

Bartha Ákos kötete, azon túl, hogy választott témája minden szegmensét és vetületét precíz gondossággal ábrázolja, mentalitástörténeti szempontból is segít megérteni a 20. század e máig ható változásokat hozó évtizedeit, valamint a benne élő embereket cselekedeteinek egyes mozgatórugóit.

(Bartha Ákos: Falukutatás és társadalmi önismeret. A Sárospataki Református Kollégium faluszemináriumának (1931–1951) történeti kontextusai. Hernád Kiadó, Sárospatak, 2013. Nemzet, egyház, művelődés 8. Sorozatszerkesztő: Dienes Dénes. ISBN 978-963-88029-8-9)

Kádár Béla: Házi koncert

Számunk szerzői

Arany Lajos 1958-ban született Putnokon. Újságíró, anyanyelvi lektor, a Debreceni Református Hittudományi Egyetem *Lícium Médiaportálja*, valamint a *Debreceni Főnix* c. lap főszerkesztője.

Bolvári-Takács Gábor PhD 1967-ben született Sárospatakon. Történész, művelődésszervező, jogász, a Honvéd Együttes Művészeti Nkft. ügyvezető igazgatója, a Magyar Táncművészeti Főiskola habilitált főiskolai tanára, lapunk alapító főszerkesztője.

Dancs László 1983-ban született Nyíregyházán. Történész, a sárospataki Vay Miklós Református Szakképző Iskola tanára, a Debreceni Egyetem PhD-hallgatója.

Dáné Tibor Kálmán 1954-ben született Kolozsváron. Bessenyei György-díjas művelődésszervező, tanár, a kolozsvári *Művelődés* c. folyóirat főszerkesztője, az Erdélyi Magyar Közművelődési Egyesület (EMKE) volt elnöke.

Fitos Adrián 1977-ben született Zalaegerszegen. Irodalomtörténész.

Gergely Bori 1991-ben született Mórton. Költő, egyetemi hallgató.

Harsányi László 1947-ben született Budapesten. Közgazdász, kultúrákutató, a Nemzeti Kulturális Alap volt elnöke.

Kántor Zsolt 1958-ban született Debrecenben. Költő.

Kupa László CSc 1953-ban született Budapesten. Szociológus, a Pécsi Tudományegyetem Bölcsészettudományi Karának egyetemi tanára.

Mezei Gábor 1982-ben született Gyöngyösön. Költő, műfordító.

Mezősi Miklós PhD 1960-ban született Budapesten. Opera- és irodalomtörténész, író, a sajkázai Dr. Ambédkár Gimnázium tanára.

Oláh András 1959-ben született Hajdúnánáson. Tanár.

Retkes Attila 1972-ben született Budapesten. Zenetörténész, kritikus, PhD-hallgató, a *Gramofon* (folyóirat, honlap, könyvek) szerkesztője, a Liszt Ferenc Zeneművészeti Egyetem óraadó oktatója.

Takács Ádám PhD 1970-ben született Sárospatakon. Történész, filozófus, az ELTE Bölcsészettudományi Karának adjunktusa, lapunk szerkesztőségének tagja.

Török Imre 1940-ben született Hajdúnánáson. Közgazdász, a Budapesti Műszaki és Gazdaságtudományi Egyetem ny. gazdasági és műszaki főigazgatója, a Felsőoktatási Gazdasági Szakemberek Egyesületének elnöke.

Tusnád László CSc 1940-ben született Mátészalkán. Költő, műfordító, irodalomtörténész, az egri Eszterházy Károly Főiskola Comenius Főiskolai Kar (Sárospatak) emeritus professzora.

Urbán Ákos 1988-ban született Gyulán. Prózaíró.